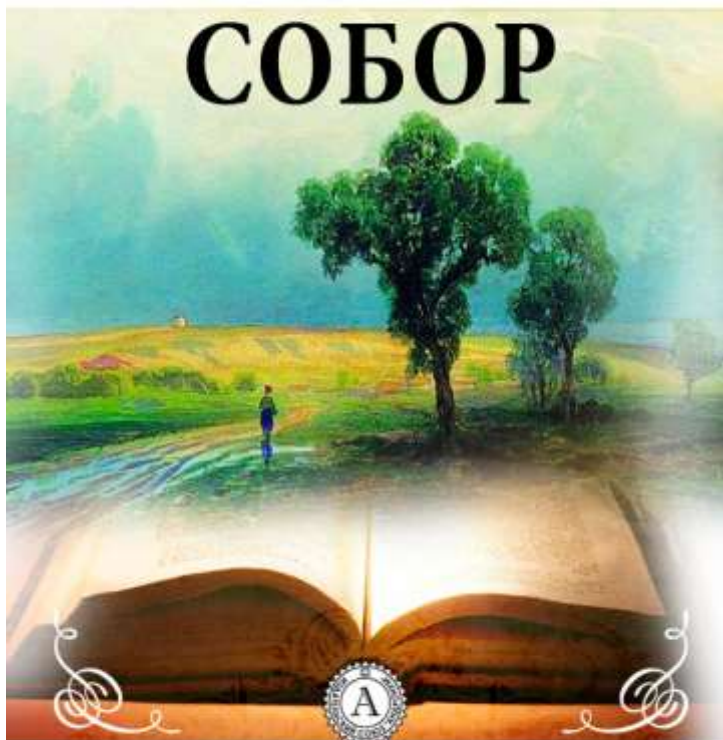

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

СОБОР

«Собор» Олесь Гончара — символічно-філософський роман, для якого характерна сюжетна насиченість і драматизм***.

Уособленням гуманістичних ідеалів і людяності є у творі головні герої — закохані Микола і Єлька, автор протиставляє їм ницість і споживацтво інших героїв, закликаючи людей «берегти собори душ своїх».

Світову славу письменнику принесли романи «Собор», «Прапороносці», «Тронка», «Берег любові», «Людина і зброя», повісті «Бригантина», «Далекі вогнища, новели «Модри Камінь», «За мить щастя». Олесь Гончар — видатний український письменник, автор соціально-психологічних та філософських романів, повістей та новел.

Олесь Гончар

СОБОР

Роман

I

У жодній енциклопедії світу не знайти вам цієї Зачіплянки. А вона є, існує в реальності. Без звички навіть трохи дивно звучить: Зачіплянка. Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб заpastися списками. Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь молодицю, поклавши початок династії.

Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чиє життя розбите на зміни, денні і нічні. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. Старовинний, козацький. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятрово домен, вулканиться червоно. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний випліскує заграви,

бурхаючи з крутого берега лавою розпечених шлаків.

Буре небо над містом, бурі дими.

Опівночі, після того, як промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів; і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована видом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачасної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій.

Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають у небо, і вся глибінь його, враз оживши, починає дихати, пульсувати: відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах. Якщо о такій порі повертається з інституту Микола Баглай, студент

металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не кожному доступну «музику сфер». Зачувши людину, замушкотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань. Тільки став, задер голову — уже занепокоїлась, заворушилась, чи загравою розбуркана, чи за лелечат тривожиться, щоб не повипадали з гнізда. Підвелася над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вималювався ще один обрис — граціозний, на високій нозі силует.

Стоїть птаха, поглядає з соборної висоти на улюблену свою з жабенятами сагу, що віддалік поблискує при місяці плесом, озирає сріблясті шатра акацій, що окутали Зачіплянку густим медвянистим духом.

Материзна все тут, предківщина студентова. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сьайві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. Вночі собор ніби ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті, — то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами

вікон-бійниць, то стрілчастими шпильями десь черкаються хмар, то в розлогих опуклостях бань відтворюють образ неба... Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклежавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдущі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!

Так буде, студент певен цього.

Безвітряно, і коксохімівського диму сьогодні не чути. Медом акацій пахне зачіплянська вуличка Весела. Споришем затяглась під парканами, а посередині пухкий килим пилюки, і по ньому легко пахкають студентські, розбиті на тренуваннях кеди. Хоч нікуди ще хлопець і не літав, а йде по зачіплянському килиму, мов космонавт.

Для нього, для Багляя-молодшого, тут епіцентр життя. Тут чутніше, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею, химерною рослинною в'яззю на відбілених місяцем шлакових стінах. Вночі при місяці більше, ніж удень, вражає тебе оце розкошисте зачіплянське бароко з кетяжистих

акацій та виноградного буйнолістя. Все змінилося, розрослося, переплелось, і в усьому, в єдності всього — гармонія. І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці й поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчутти потребу все це берегти... Спочиває Весела, натрудившись, нагаласувавшись за день, розметавши натовпи своїх сірих, канючливих клопотів. Міцно спить під наркозом акацій, що аж до відчинених вікон звисають своїм рясним сріблястим суцвіттям. Не видно ні веранд, ні парканів, ні нужників — все повите нічними фантазіями акацій, химер'ям тіней. Тиша, сон і цвіт. Щось є чаклунське в таємничості нічного цвітіння, в місячнім мареві й тиші цих світлих акацієвих ночей. Все у спочинку, тільки дихають повно легені неба та височить над селищем собор, чатує зачіплянські сні й сновидіння.

Повагом чвалає Баглай-студент у своєму трикотажному спортивному костюмі, щось намугикує йдучи. Запізнілий гук чути десь на Клиничку, йому відгукнулося на Циганівці чи на Колонії, хочеться й студентові гогокнути на всю горлянку, та, проте, совісно, люди ж сплять, тому й далі тільки впівголоса мугиче щось незрозуміле Зачіплянці, як і його інтегралі.

Крім Баглая-молодшого, є ще Баглай-старший, ідо за свій темперамент та задерикуватість раніше був знаний на селищах як Іван-дикий, чи Іван-рудий, а з певного часу відомий більше як «отой Баглай, що в Індії», або просто Віруньчин Іван. Зійшлися характерами Іван та Вірунька. Живуть душа в душу, біля їхнього двору, ніби знак ідилічної згоди в сімействі, під навислим цвітом акацій — лавиця чепурненька, зручна, з бильцем. Лавка, можна сказати, історична. Невдовзі після одруження Іван власноручно змайстрував її, щоб можна було вийти увечері й посидіти при тихих зорях з молодією дружиною в парі. Вгадав, видно, Іван вибрати місце якраз там, може, лавку спорудив, де пращури колись сиділи на колодках. Бо як вечір, так і збіговисько біля лавки, з усієї вулиці — сюди, наче їм тут каша закопана. Цілий вечір товчуться під вікном, на гітарах бренькають. Доки Іван був дома, не раз гульки розганяв, в самих трусах вискакував, сухоробрий, закудланий зі сну, витрішкуватий, злий:

— Ану, киш мені звідси, гайдуряки, варакути! Як ви мені вбрунькались! Після зміни й відпочити не дають.

Сьогодні розжене тих брунькачів, а завтра вони знов тут, знов бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисне випробовуючи Іванів терпець та оту його «дикість», коли від найменшого

доторку чоловік уже завівся, уже спалахнув, як порох.

Здавна відомо, що заборонений плід — найсолодший. Живе за Баглаями, у бік саги, Ягор Катратий, запеклий садолюб. Одного літа, коли в садку його виноград наливався гронами, намислив старий поставити над кущами електропастуха. Тільки шарпне яке-небудь шпаченя за кущ — уже і «єсть контакт!», уже деренчить дзвінок у дідовій хаті, — вискакує розкошланий господар по тривозі. Звичайно, після цього нововведення навіть ті, кого раніше й не приманював Ягорів садок, тепер не минали нагоди потрясти кущі — цілу ніч дзвінок у хаті не змовкав. Довелося відмовитись старому від своєї раціоналізації. Те ж саме і з Івановою лавкою.

Зараз лавка вільна, — чи не тому й вільна, що господаря в хаті нема, що нікому вискакувати та полахати? Сама наче запрошує: сядь, студенте, відпочинь після трудів праведних! Навіть можна прилягти на лавці горілиць та ще й тут помугикати до нічних світил.

Тільки-но студент розлігся, відчувши себе в блаженстві супокою, як у відчиненім вікні з'явилася заспана Вірунька. Кругловида, повноплеча, злягла на підвіконня, білою пазухою до місяця світить.

Дивацтва контрактованого студента Віруньці добре знайомі, це ж тільки Микола має звичку о такій порі, не добрівши додому, розлягтися

горічерева на чужій лавці, щоби знічев'я помугикати до зірок...

— Ловко ж ти вмостився, — подає Вірунька голос із вікна. — І співаєш гарно, тільки якби замовк, було б ще краще... Дітей мені побудиш.

— Мовчу. Співати заборонено. А думати?

— Нагнала якась уже думок?

— Ні, думки мої іншого характеру.

— Якого ж саме, коли не секрет?

— Обмислюю, Вірунько: чи не записатися мені в секцію класової боротьби?

— Це щось нове.

— Об'яву таку в нас біля деканату вивішено: «Записуйтеся у секцію класової боротьби»... в розумінні класичної тобто. Здорово?

Вірунька тихо сміється. Білі яблука щік поблискують, і плечі біліють, купаючись в місячнім молоці, і здається — пахне від неї молочно. Давно не доярка, а й досі від Віруньки молоком наче пахне, як тоді, коли Іван уперше привів її на Веселу. Водив та все показував їй, вихваляючись, викрикував гордовито: «На нашій вуличці анонімок не пишуть!..» Розкохалась, розповніла в щасливім заміжжі, в ідилії шлюбу, хоча на роботі їй доводиться нелегко, в тій гуркотняві шихтового двору, де Вірунька не перший рік висиджує зміну за зміною в кабіні свого крана. В цеху її називають ас-машиніст. Там Віруньчине обличчя завжди в

респіраторній масці, яку вона не скидає протягом усієї зміни, щоб не отруюватись їдкою пилюкою агломерату. Мов королева, возсідає Вірунька десь аж у піднебессі цеху, десь там торкає пальчиками залізну гриву свого велетня крана, і він, покірний найменшому її порухові, пересувається куди треба, з гуркотом загібає тонни іржавого брухту, переносить в повітрі і з ще більшим гуркотом — у мульди, в мульди! На вічних протягах, в ядучій пилюці, у скреготах заліза — таке її життя в чорній, літаючій над пеклом шихтового двору кабіні... А тут біленька кабіна її хати пливе у пахощах акацій, і сюркотливий коник десь із буранів тче і тче передовій кранівниці свою нічну поему... І так цілу ніч. І зорі галактик із глибин всесвіту цілу ніч прислухаються, як зачіплянські коники цвірчать...

— Чула, Вірунько, що нібито одержано сигнали якоїсь далекої зірки... Астрономи зафіксували: кожних сто днів регулярно повторюється, блимає із всесвіту таємничий радіомаяк... З якоїсь, може, позаземної цивілізації... Озиваються, стукають у двері...

— Ще їх нам не вистачало... Хоч це ти, мабуть, вигадав.

— Вірунько, а що тобі собор наш говорить?

— Отой облуплений? Не чула, щоб він говорив.

— А ти вслухайся. Не так вухами, як душею...

— Моїй душі є до кого дослухатися: Івана оце знову вві сні бачила... Наче дно ковша прогоріло! Тільки підняли його, а дно — хрясь, метал розлився по цеху, вже й кран мій горить, залізо горить, а Іван стоїть, ні з місця!.. Я йому гукаю, щоб тікав, а догукнути не можу, наче горло мені забили доломіти та магnezити... Згориш, Іване, кричу, рятуйся ж! Від скрику свого й прокинулась... До чого б цей сон?

— Факіром Іван повернеться, йогом. Босий по розпеченім шлаку ходитиме.

— І нащо я його туди пустила? Ніколи більше самого не відпущу. На край світу посилатимуть, і я з ним... Бо так і життя зійде...

Смуток розлуки в голосі Віруньки, спрага чекання. Весь світ для неї повитий Іваном. Витворила собі його культ, та так, що нікому й розвінчати не вдасться. В інших чвари бувають та бійки, по судах та комітетах бігають, а в них злагода, доброжиток, неохололе кохання. Вже й діти школярчата, а вона все викрасовується перед своїм Іваном, як дівчина. Щоразу біжить у заводський парк, коли він там чергує з дружинниками. Можна подумати, що з ревнощів бігає за Іваном назирці, а вона себе ревнивою не вважає: просто очам любо дивитись, як Іван у парку із червоною пов'язкою на рукаві, суворий, безстрашний, веде свій заводський патруль! Хміль

миттю проходить у п'янюг, коли забачать Івана Баглая, різні вишкребки в кущі сахаються, бо сьогодні чергують мартенівці, то ж он рудий Іван із своїми дружинниками йде!.. Дарма що рудим називають, а серце в нього ніжне, справедливе, за те й покохала. Іноді і вночі кинеться, наче таксі біля двору загуло, фари сяйнули... Приїхав! Аж ні, то просто плавку дають. Для кого рудий та дикий, а Вірунька ніяк не шкодує, що обрала саме його, просто не може приховати гордощів, коли на заводі мова заходить про Івана: такий майстер сталеваріння! Віртуоз своєї справи... І ніяких тріщин у душі: який у житті, такий і на роботі — гарячий, нестримний, звідси і вміння, сталеварський талант... Я, каже, тільки до печі підходжу і вже грудьми чую, що там і як! Для Віруньки він перший серед усіх чародійник печей, недаремно саме на ньому зупинилися, коли заводських відбирали в Індію. І хоч не дивина тепер на седищах почути: той на Асуані, той в Афганістані, однак Віруньці здається, що тільки її Іванові випала така честь — українських металургів десь аж у Бхілаї представляти, в тому жаркому штаті Мадх'я-Прадеш...

— Буде ж сюрприз: приїде братуха, а собору нема...

— Як це нема? — здивувалась Вірунька.

— Зносити збираються.

— Вперше чую. Мені до нього, правда, байдужки, але щоб отак, людей не спитавшись... Та це вигадки, мабуть.

— Не вигадки. Діло кепське, якщо вже він став на заваді чийсь кар'єрі...

— Носишся ти, Миколо, з своїм собором, як із писаною торбою... Скажи краще, коли ти матері невістку приведеш? Мабуть же, маєш якусь там на шпильках?

— Ні, Вірунько.

— Так трудно вибрати?

— А думаєш — легко?

Наче щоб розсмішити Віру, Микола розповів, як вони пішли з хлопцями в суботу на танці, на оті самі твісти, що їх Вірунька не визнає. Під кінець вечора один якийсь тип, дегенерат кривоногий, відкликає їхню компанію вбік, пропонує пошепки: «Дівочек треба? Можу влаштувати...»

— Та не подонок? — ще й зараз обурюється Микола. — Годилось би йому по тикві дати, та передумали: чи варто руки бруднити?

— Треба було його відвести в штаб дружини, — строго зауважила Вірунька. — Там для таких типів добра мітла приготована.

Віруньку подеколи теж можна бачити в парку в дружинницькому патрулі — записалася після того, як провела на Бхілаї свого Івана, грозу паркової хуліганви. Дехто, правда, іронізував з

цього приводу: вдома город неполений, діти на бабиній шиї, а вона, підтримуючи Іванів престиж, з порушниками громадського порядку бореться.

— Кажуть, Віронько, ти успішно отамануєш? — жартує Микола. — Всі патрулі перед тобою на витяжку?

— Смійся, смійся. А мені не до сміху, коли йдеш, а воно, пацаня яке-небудь, з першої получки причастилося і чіпляється до людей. Воно там і випило, як горобець, а скільки йому треба після цеху... Бліде, дохле, валяється під кушем, хіба ж не заболить душа? Та не я тобі мати! Вчора одне з ремісничат забралось, жовтороте, на танцмайданчик і давай до дівчат в'язнути. Ми з Ганною-мотористкою саме нагодилися: ану лишень, голубчику, сюди! Одна за одне вухо, друга за друге і — в штаб. А воно ще й дибки стає, лихословить, тільки в штабі заскиглило: оця, каже, тьотя вухо мені так скрутила, дивіться, аж розпухло... занесіть це в акт!

— Справді, Вірунько, хіба ти маєш право вільного громадянина — за вухо?

— А хуліганити воно має право? Теж мені захисник! Сам ти чого досі не в патрулях? Спортсмен, статура яка... Для чого ж ото м'язи нарощуєш?

— Спортом захоплюватись і п'яниць по парках підбирати — речі різні, Вірунько.

— А хто підбиратиме? Усе ми, жінки? А де ж ви, самбісти?

— Я не майстер руковивертання. Може, мені млостить від цього? Може, в мене відраза? Чи не єдиний з культур, який чогось вартий у наш час сумнівів і невизначеності, культ здорового античного тіла. На човна та по Дніпру — оце дотепно, оце по-моєму. Зрештою, що на цій грішній землі залишається людині, крім усмішки неба та ласки сонця?

— Усмішка неба — це гарно. Ти таки в нас поет...

— «Днів моїх золоті бергамоти обшугали, оббили вітри». Як це тобі?

— Теж твоє?

— Костя-сліпий склав: і слова, і музика його... Під баян виконує.

— Анонімок не пишуть, а хтось і на нього, на Костю, капнув у райраду! Нібито підпільно постачає Зачіплянку перваком тутешньої марки «сам жене»... Було мені за нього клопоту... Та як вам, кажу, не соромно незрячу людину вистежувати? Може, й стався коли такий гріх, вигнав до свята, а зараз чесно працює, роботу від артілі інвалідів додому бере... Кошики з верболозу робить, ними живе...

— Вірунько, не самими кошиками людина живе... «Днів моїх золоті бергамоти» — оце дає

смак життя! — Микола захоплено стріпує чубом. — Чари поезії, чари музики — ось у чому людина явила свою унікальність, хіба ні? Мистецтво в наш час притягує найшляхетніших. Мистецтво, Вірунько, — це, можливо, останнє пристанище свободи!..

— А, всі ви скептики, — відмахнулась Вірунька Івановою примовкою, яку вона часто повторює влад і невлад. — Багато ти мудракуєш, Миколо... Глянь, яка ніч. Дівчата божеволіють від кохання в такі ночі! Десь за ним, може, сохне яка, а він усе язика тренує... Ми з Іваном, коли познайомились, то справді мовби чари які найшли на нас, — все життя мені засвітилось. І люди всі стали гарніші, і ферма... Пораєм корів, а я ні ясел, ні силосу не бачу, все поглядаю на шлях, коли вже ті шефи приїдуть, а з ними той рудий-кучерявий, що в нього щось шалене в очах...

Дуже, видно, заскучала Вірунька за Іваном, коли аж про таке заговорила, про інтими свої, що їх Микола раніше ніколи б, мабуть, не почув. Захмелена спогадами, затихає, злігши на лутку, зголодніло якомсь всміхається своїм гріхам, своїм любощам...

Садки стоять безшелесні, крізь них Микола час від часу дослухається до подвір'я Ягора Катратого. Гуси там загелготіли. Мабуть, Ягор з Дніпра повернувся, потривожив своїх підлеглих...

Відтоді, як провели заводчани Катратого на пенсію, як з оркестром привезли ветерана горнового аж на Веселу, інший промисел дід собі знайшов, не міг склавши руки сидіти. Спершу ходив по «халтурах», парове опалення забудовникам ставив, дахи вкривав трудно добутиим шифером, хоч у самого хата ще й досі по-старосвітському одна-однісінька на все селище соломою вшита. І так жив підробітками, аж поки сягнув давно жаданої посади — влаштувався бакенщиком на Дніпрі. Завелися в діда снасті риболовецькі, завелися знайомства з рибінспекторами, які часом навідуються до старого аж із міста змивати з себе гріхи.

А нещодавно на дідовім подвір'ї з'явилася нова таємнича особа. Хіба ж Віруньці з її чисто жіночою проникливістю важко догадатись, чого Микола раз у раз нашорошує вухо в той бік...

— Бачив, студенте, яка там у Ягора племінниця город поливає? Красуня ж! А ви спите! Хоч би коли на танці дівчину запросили, скептики нещасні...

Для скептиків, звісно, не залилась непоміченою з'ява за Ягоровим парканом тієї загадкової особи, що Єлькою зветься. Однак нікому поки що не вдалося познайомитися з нею. Не раз найцікавіші з хлопців прошмигували велосипедами біля дідового двору, пригальмовуючи та ший витягаючи через паркан, але виманити на вулицю

жоден не спромігся. Ані усмішки на смаглявому личку. Сама суворість, неприступність. Тільки деколи незнайомка зиркне покрадьки через паркан, зсупить брови на задивлених велосипедистів і знову погляд у землю, до шланга, що булькає водою; підніме його сердито, так і жди, що струменем межі очі тобі пужне! Найчастіше бачать її спиною до вулиці, бачив не раз і Микола ту постать струнку та ноги міцні, до мідного загорілі, зарошені по коліна, в дідових полуницях, що від щедрого її поливання повиростають, мабуть, як гарбузи! Хто вона, та порушниця зачіплянь-кого спокою, баламутка юнацьких ночей?

Нічого Миколі про неї не відомо. І в діда не вивудиш, мовчить, як скеля. Тільки й знає Баглай, що звідти вона, де степи, де будяки по балках, де смага сарматська на обвітраних лицях горить!

— Може, вона теж поетка? — каже навздогад Вірунька. — Бо як біжить до ларка за хлібом, то, мов намахана, людей жахається... Тільки тоді й вискакує, коли вуличка безлюдна, щоб ні з ким не зустрітись. Пробіжить, промайне, та все з озирками, наче за нею женуться...

Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

— На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.

— Тобі все жарти.

— Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй!

І Микола справді вклонився. І здалося Віруньці, що зробив це він без тіні жарту.

Цієї ночі Багляя водило щось по Зачіплянці, мов сновиду. Дома побував, води качнув, напився, потім біля Ягорового паркана маячила його постать, і гуси на нього сердито гелготали, — купами снігу біліють вони проти місяця в загорожі під сараєм. Коло саги потім постояв, коло тієї рідної саги, де наче ще вчора лящало, барложилось, вихлюпувалось та скракогонів ганяло його смагляве дитинство. Студент-металург уже, а й зараз ще має звичку бовтатись у сазі, полохати в осоці карасів, і щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткачєнята, шпачєнята, вся ота замузрана зачіплянська гвардія, що віддана студентові безоглядно... Біля кладовища потім опинився, з другого боку Ягорового садка, серед забур'янених горбиків землі, над якими колись темними ночами нібито вставали фосфоричні силуети предків. Зараз не встають, а колись нібито вставали, лякали

людей. Хто вони були, ті, вставші? Запорожці з списками? Перші металурги? І чого вставати їм — тісно лежати в землі? Чи підводило їх бажання подивитись на реальну свою прийдешність? Характерники нібито між ними були, ворожбити, дивовижні люди. Візьме дрібку рідної землі під шапку — і в похід, і земля ця дає йому такі чари, що, коли зійдеться з ворогом віч-на-віч, то ворог його не бачить. Чує басурманин, як козак сміється, чує, як кінь його ірже, а самого козака не видно. Невидимий, мов дух, а сміється.

Занедбано цвинтар, лише Великодніми святами сходяться сюди старенькі бабусі на поминки... Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а мовби якийсь підземельний шпиталь відчуваючих... Цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи постачали на Січ та гаківниці. Ще й зараз дещо знаходять. Якось викопали на городі в Кінебаса ковшик крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого. А потім дотямили: та це ж ковшик метал розливати! Десь тут, видно, козацькі ливарні були!..

Баглаї — вихідці з такого роду. Слідом за старшим братом Микола ще підлітком пішов на завод, уперше крізь синь окулярів, крізь вічко братової печі побачив вируючий, як у надрах сонця, вогонь! Раз побачиш — і ніколи, ніде того не забудеш... А коли вийдеш після зміни із брами,

перше, що постає перед тобою над заводським парком, — чорний Титан Праці з розірваними ланцюгами в руках, відлитий з першого металу революції. Ніби герб заводу. Батько твій з товаришами його відливав. Глянеш — і щоразу тенькне тобі щось у душі...

Потім на велосипед — і гайда Широкою додому. Нагнувшись до керма, натискуєш на педаль, чешеш по бруківці, авоська з хлібиною теліпається, десь у кінці передмістя сонця червоний гарбуз котиться в пилюку. Велика вантажівка поперед тебе мчить з блідолицими заводськими мадоннами. Сидять під брезентовою халабудою в робочому одязі, напрацьовані, неговірки, стомлено з будки на тебе поглядають. Котрасть потім, видно, смішне в тобі щось помітить, кивне подругам на тебе, капловухого фабзайця, і всі діви з халабуди починають хихикати, і ти їм зуби поскалиш, хіба шкода! Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети. Від закуреної брами заводської до матириного порога — оце і вся путь ранньої юності твоєї.

У ремісничі та ФЗУ Зачіплянка тепер інших послала, тих у кого ще й вус не пробився, а ти зрілим студентом стоїш ось перед нічним, незникаючим видом собору. Під тінню його минало життя поколінь. Були, перейшли, тепер ти з'явивсь. І після тебе прийдуть, житимуть на цій

Зачіплянці люди іншого складу, інших професій, кібернетики які-небудь, астронавти... Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини. Нібито все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так це насправді? Чи не більше мусить лякати живущого те, що проіснувати він може марно, безцільно, пройти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої весни пустоцвітом? Так у чому все-таки він, «конечний зміст всієї мудрості земної?» Як бути справжнім? Як досконалитись? Як маєш повестись, щоб відчути себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи? Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Чи створиш ти щось рівне цьому, щось краще за це? В чому твоя душа увічніть себе, де вони, поеми твої? Каже Вірунька, що дівчата божеволіють в такі ночі від кохання... А де ж та, ради якої ти збожеволів би, зустрівши її на своєму життєвім шляху, де та, яку оспівав би? Відомо, що кохання виникло на пізній стадії розвитку людства, торгом потім стало, ну, а далі? Розвиватиметься, напевно ж, у бік прекрасного, а не потворного... Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва...

Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай
почуває якийсь дивний смуток і щось навіть
тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії,
навіває щось таке ж велике, як навівають на людину
степ, або ескадри хмар серед бурі, або окутані
вічними димами чорні індустрійнні бастіони заводів.
Німотна музика собору, музика отих гармонійно
піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе
реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається,
до неї глухі. Не злопам'ятна Зачіплянка, та все ж,
мабуть, важко забути, чим був колись цей собор,
найбільший, найпишніший в єпархії. І праведників,
і грішників — усіх він єднав. Пузатії попи ставали
тут ще пузатішими, церковні старости, стрижені під
горщик, намащені оливою, бряжчали горами
мідяків на таріллі, злодіювали, наживалися на
свічках, шахраї-підрядчики одним махом
відкуповувались тут від гріхів, старці та старчихи
вмирили на папертях, а нещасним калікам, що
звідусіль тяглися сюди, щоб зцілитися, добутися
чуда, далеко не завжди вдавалось того чуда
зазнати... Горіли свічки, з розмашистих кадил
пахощами ладану обдавало людей, сяяли в
рушниках ікони, півча — аж розлягався собор —
переливалася райськими голосами, виспівуючи
людям небесне, вічне блаженство, а після відправ
знову їх викидало із небес у реальний жорстокий
світ хижацтва, здирства, нестатків, світ

бельгійських заводчиків і «рідних» мордатих стражників, получок і забастовок, пиятик і бійок до крові... Але це відійшло, розтануло разом із ладаними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики. Невже знесуть? Вірунька заспокоює, нема нібито причин зносити... Та якщо вже взяли за нього, якщо став він комусь на заваді, то причину знайдуть... Ох, важко буде встояти йому!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?

II

Шаленіють zenітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух. Сили війни зачепилися на переправах; Дніпро кипить, береги здригаються від бомбових ударів.

Тужно, кінець світньо горять заводи.

У садках робітничих передмість звалища боєприпасів, кугучури снарядних ящиків, вони теж горять, снаряди вибухають, самі себе вистрілюють, свистять урізнобіч.

Спека бою важко плаває по садках обчухраних; падає саж.

Чадіє все.

І серед цього пекла, в учаділому, розчахнутому світі, в окопчику серед соняшників золоточолих раптом запищало.

Солдат саме пробігав побіля окопчика — лице заюшене кровлю, і рука його перебита бовтається, теж уся у свіжій крові... Все ж він, оглушений боєм, палаючий кров'ю, почув той писк і зупинився над окопом, над породіллею. І дитя її новонароджене, тільки оченята розкліпивши, в подиві безтямності вперше побачило цей світ, побачило його в суцільнім кривавищі: заюшене солдатське лице, нависнувши над окопом, горіло кров'ю, й розпливалося все небо, все в небі кипіло червоним, курилось у димах, і сонце було в ореолі крові. Таким було перше враження новонародженого, перші карби, що ляжуть десь у надрах його підсвідомості.

— Скажіть там, гукніть кого-небудь... — долинуло з окопу змучене, материнське.

Боєць стояв ошелешений, забувши, що й сам він стікає кров'ю, не вкладалось, видно, йому в голові, що серед усього цього хаосу нищення можна народитись, здавалося, що тут можна було тільки вмерти. Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття, вдирається в ці вибухи, гуркоти й чади маленький пагінчик життя. Дивом див було, що те пискляве, рожеве, безпомічне — то

і є людина. Мале закричало ще дужче, мовби вражене грізним палаючим вибухом всесвіту, тим криком немовляти з окопу мовби сама земля бунтувалася проти цього кінецьсвітнього хаосу з сліпим, моторошним, на скалки розбризканим сонцем. Був світ — стала безодня руїни й нежиття. Димилися вирви, вириті смердючими бомбами. Валялося свіже гілля, обсічене з листям, з плодами. Підпалені снаряди самі вистрілювались край садка, і чути було, як із шелестом падають гільзи по городах, кладовищу.

— Гукніть же, гукніть кого-небудь!

Схаменувшись, солдат позадкував від окопчика, шурхнув у соняшники, — услід йому вони якусь хвилю ще похитували золотими лобами.

Кривавий, жевріючий день був, сліпучий полудень.

Про що думала мати? Може, плакала? Може, почуття винуватості душило її: нащо народила? Нащо в таке содомище пускає життя? Хотіла б, у світ квітів щоб він явився, у світ запахущий, трояндовий, а світ, куди воно вдерлося, її мале, зустрічає його смородом, вибухами, шаленінням смерті... Мабуть, це недобра прикмета, що дитя в окопі народжене? І що перша людина, яку побачило немовля, постала у крові¹.

---

¹ Ніщо, ніщо так не паленіє, як ополудні людська кров!

А боєць все ж не забув там, видно, погукати. Бо Шпачиха, — це була вона, найгаласливіша на всю Зачіплянку осоїба, яка в ці дні тільки й торочила всім про свою полохливість, ойкала та зойкала при кожному гуркоті, — тепер, накульгуючи, пригинцем бігла через огороди серед снарядного свисту, розчавлені помідори чвіркали їй з-під босих ніг, чорні бабині підошви обпікалися на розкиданих всюди гарячих гільзах².

Прибігла і заходилась коло породіллі.

— Парубок! — вигукнула, радуючись. — Готуй крижмо, та з тонесенького полотна!. Колись, як виросте, може, він цій Шпачисі хоч чарку піднесе. За те, що бабувала. Що пуп зав'язала серед такого страхіття!..

Так з'явився на світ ще один Баглай, нащадок металургів.

Оцей самий, що тепер на баглаївському родинному ліжку не вміщається. Під мікроскопом недавно показував матері пилюжинку, невидиму простим оком пилюжинку заводських димів. Глянула мати: ой леле! Каменяка, брила!

---

² Розказуватиме пізніше, що, наступаючи на них, вона аж підскакувала...

— В ній менше двох мікронів, — посміхнувся син. — Таких пилинок безліч, разом вони — хмара... Оцим дихаємо, мамо, таке вдихаємо... Жити серед розкішної природи, на березі однієї з найкрасивіших річок планети і все життя дихати рудним пилом та газом... це нормально, мамо? Легенями фільтрувати — нормально?

— Нормально буде, як повітря очистите, щоб стало таке, як було.

— От-от, саме цього, мамо, й прагнуть кращі уми Зачіплянки...

Здружився Микола з Олексою-механіком, захоплюють на цілий день материн стіл, розкладають креслення та все щось метикують...

— Будуть, мамо, уловлювачі. Такі фільтри поставимо, що й молекула не проскочить.

— Бо знаєте, як тепер наше місто називають? — докидає Олекса, що рано облісів, — він хоч і не набагато старший за Миколу, а череп, мов коліно. — Вчора в автобусі почув: місто молодості й сміху... Молодості, тому що до старості дожити в таких димах — це проблема...

— А сміху?

— Бо всі горожани сміються, коли вітер від заводів на Зачіплянку подме. Коли ж, навпаки, димами на місто війне, тоді черга Зачіплянці сміятись...

Спить студент, довгов'язий смаглявець з чорними бровами, усмішка блукає на вишнево-пришерхлих губах. Сниться, може, йому котрась із тих, що на спартакіадах із стрічками та з обручами вигинаються, — він і сам готується до спартакіади. Чи, може, уві сні бачить місто своє без сажі, без хмаровища рудих заводських димів, що, мабуть, повернуть сьогодні на Зачіплянку, окутають її, — он уже «лисячі хвости» азотно-тукового розпушують в цей бік...

А крізь виноградне листя веранди сонце сходить росяно, червоно. Мати, готуючи сніданок, мимоволі задивилась на ранкове світило: нічого кращого в світі за схід сонця! Даровано людині, щоб дивилась, а, мабуть, не надивишся й до останнього подиху... Сина будити мати не зважається, пізно ліг, хай ще поспить, одначе будильник виявився рішучішим за матір, загаркотів зненацька так, що Микола схопився спрожого, як опечений. «Доброго ранку, мамо!» — гукнув матері весело, вскочив мерщій у свій спортивний темно-синій трикотаж і гайнув із хати: перед тим як засісти за ватмани та рейсфедери, він мусить ще пробігтися для зарядки, обкружляти кілька разів довкола озерецька, він робить це за будь-якої погоди.

Бігти Миколі до саги мимо Ягорової хати, мимо солом'яної дідової фортеці. Чудом збереглася тут ця старосвітчина між шиферами, між

шлаковими будинками зачіплянців. Як залишок іншої епохи сприймається цей насуплений стріхою, з пожелобленими стінами, з глиняною призьбою, ніби ще запорозьких часів зимівник. Невідомо, коли хата востаннє і вкривалася, солома вляглася, спресована часом у монолітну масу, позеленену де-не-де мохом, увінчану по гребеню міцними гузирями очеретяних снопів. Хата допотопна, вікна покосились, а віконниці, проте, новісінькі, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними краплинами-візерунками. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепував, стояла дощами оббита, бо хоч Катратий ніякого діла не цурався, однак вважав, що братися йому за щітку й самому білити хату незручно, жіноча це, мовляв, робота. І ось за скільки часу вперше цими днями повеселішала хата — свіжопобілена стоїть, і хлівчик до половини побілений, відро з глиною і щітку залишено біля «козлів», а самої білильниці не видно. Ні діда, ні білильниці, лише моторчик «Кама» біля колодязя гуркоче, вода з шланга булькає — сама собі поливає полуниці. Де ж та, що вчора поливала? Кінець садиби в Ягора ще збереглась левада, там сіна копичка, очерету куш і жита смужка, про яке він каже «житечко».

Нікого, одначе, й там, ніде не майне дівоча постать. А може, й зовсім уже попрощалася з Катратим його молода родичка? Погостювала,

побілила хату та й знову подалася туди, звідки з'явилась, і може статися, що ніколи ти більше її й не зустрінеш, не віднайнеш ніде оту дивну сумовиту задуму зеленавих очей.

Відчув, як одразу падає настрій. Не загледів смаглявки в дворі, і вже смуток тебе облягає, — ні, так не годиться, юначе-бурлаче. Згадай, скільки сам радив друзям — не піддаватися настроям. Та й взагалі — які в тебе підстави для претензій? Побачення вона тобі призначила, чи що? Може, дівчина в іншого до нестями закохана, в якого-небудь тракториста або серцеїда завклубу, а ти для неї величина безконечно мала... Так, але чому ж тоді в душі застряла? Оця таїна першого зацікавлення, першого збурення почуттів — як вона зароджується? Чому не якийсь інший, а саме цей тип людини привабив, запав тобі в душу?

На сазі між осокою наче пеньок здоровенний темніє: то Ягор Катратий сидить у човні, терпляче вичікує своїх окунців та карасів. Навесні під час розливу, коли дніпровська вода поміж кучугурами добиралася аж сюди, до самої саги, Катратий рівчачки струмочкам прокопував, травичку зелену пригортав, заманюючи весняну воду та рибу в сагу. «Ну-бо, ідіть, ідіть, щучки й коропи», — примовляв. А воно як пішло — в одну ніч вода аж під вікнами стала в Ягора. Сміялася тоді

Зачіплянка: «Ну, накликали, дядьку Ягоре, коропів? У самі вікна заглядають?»

Відмовчувався на жарти. І зараз мовчки ловить те, що не ловиться. На плечах жилетка якась зашмульгана, червону латху видно на спині, голова старого геть сховалась під повстяним розтовченим капелюхом з отих бувальців-капелюхів, що їх доношують, вийшовши на пенсію, заводські горнові. Заломи на такому капелюсі крило бравіше, ввіткни зверху пір'їну, і міг би ним вимахувати який-небудь середньовічний кабальєро, церемонно вітаючи десь на вулицях Верони або Сарагоси своїх середньовічних дам... Не видно обличчя з-під капелюха, звисає з-під нього тільки великий, картоплиною, Ягорів ніс, червоний, аж синій. Старий сердиться, коли натякають, від чого те посиніння: не від чарки посинів, а від полум'я печі! Хто ж має сумнів — стань на горно, вік постій, тоді переконаєшся, від чого носи в горнових синіють... Коли не клює, діда краще не чіпай, пробігай мимо нього так, ніби й не помічаєш. Для балачок із Катратим вибирай зручніший час, коли він не буде поглинутий оцим своїм ловецьким заняттям, котре великих, правда, втіх йому не віщує, бо карасі тут грамотні, знають, як їм повестись. А щоб розворушити Ягора на розмову, на дискусію, треба особливої атмосфери, буває це найчастіше після чарки, отоді вам, теперішнім, старий розповість, що

означало бути металургом в його часи, яку треба було міць мати в хребті, щоб з-поміж тих, які сотнями валяються на біржі праці саме тебе відібрали на завод у гвардію каталів. Бути каталем не кожному випадало, тільки перші кремезняки туди потрапляли... Кілька років ганяєш вагонетку, і аж після того візьмуть тебе на горно, тобто до печі, до святої святих. Зараз ви йдете на завод, наче в кіно, іди собі навіть у краватці, бо кожному з вас там шухлядки до послуг³, після роботи стаєш під душ, освіжився, перевдягнувся. А ми тоді вмивались як? Із канави під домною! Як ужаришся, під фурми голову підставиш, обіллешся і, мокрий весь, знов до роботи... Людно було тоді на домнах, бо все вручну, по-дідівському. Льотка якщо зачавуниться, то біда! Шість чоловік беремось і «бараном» таранимо, б'ємо, довбем, аж іскри з очей сиплються, доки лом сталевий заганяємо, щоб льотку проломити. Бо ж лабораторіями нас не балували... Це тепер голос лаборантки на робочому місці в себе почуєш, вона тобі по селектору з лабораторії передасть, що ти там зварив... Декотрі пробують ще й улещувати лаборанток, дай, мовляв, той аналіз, що треба, а вона йому: ні! Одержуй, що є! Душею кривити не стану... Тепер ти, поки

---

³ Одна для чистого, друга для брудного.

останній ківш набереш, з першого вже аналіз маєш, а тоді все на око, на око. Зате ж очі були! Тільки гляну — по скалках, по відтінках, по чомусь невловимому скажу тобі з точністю до тисячних доль! Майстри були, секрети свої знали. Ізот Лобода, було, сокиру як зробить — нічим її не пощериш, бритву треба — він тобі й бритву утне, кращу, ніж золлінгенівська... Спитаєш його — як, а він тільки усмішкою вус торкне: гартував її, каже, в кислому молоці, а наводив цибулею... А ви? — пошле Ягор на молодих свою примружену зневагу. — Де ваша мудрість! Наші печі хай куріли, але ж по-Божому, а після нашого кисневого дуття вдвічі більше кушпелити стали. Дим отой, червоний, залізний, — то ж ваш? І коксохімівський смердючий... І азотно-туковий, що й листя на деревах від нього жовтіє... Ваші це все, ваші вдосконалення, так само, як і води з кислотами, що від них риба в Дніпрі одразу пузом догори... По двадцять та по тридцять тисяч відвалюють, а що з того? Кому той штраф дошкуляє? З одної державної кишені вийняв, у другу поклав... Димів більшає, Дніпро брудните, від гуркоту машин глухнете!.. Правда, дбаючи про людину, заводські гудки відмінили. А я вас питаю: навіщо? Може, мені без гудка сумно? Гудок — то ж була пісня заводська!..

Оббігши тричі круг саги, круг непорушного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому

студент; Ягорове подвір'я порожнє, щітка в глині стирчить, як і раніш, ніким не торкана, і душу хлопцеві опікає смуток якоїсь гіркої непоправної втрати.

Ранок вітряний, буйний, від заводів західний вітер жене розпатлані дими, небо южить, сонце над садками не такої ясності, як учора. Іван, їдучи в Індію, жартував: «Микола наш не дарма ото пилюжинку впіймав у мікроскоп... Вернусь — мабуть, не впізнаю Зачіплянки, ніякого диму нізвідкіль, скрізь Миколині фільтроустановки побачу з мідною табличкою: «Зроблено в Зачіплянці...»

Поки що ж дими димлять у реальності, а фільтри існують у мріях ентузіастів. Микола вважає, легше винайти, аніж впровадити. Скільки пропонували різних способів фільтрування, скільки тих проектів, навіть схвалених, лежать по шухлядах, канцелярську пилюку вловлюють... Директорові ці фільтри в печінках, дайте йому щось простіше, дешевше, а поки що він давитиме вас димом, сотні тонн залізної пилюки викидатиме на місто і сам нею дихатиме також... І все тільки тому, що газовловлювачі нібито не дають видимої вигоди виробництву... Якби хоч якоюсь часткою процента позначались на плані — давно б він їх увів! А так труйтеся! І сам труїтимусь, рудим пилом та сажею засиплю ваші акації, смородом «Коксохіму»

переб'ю аромати їхні, бо мені не до лірики, мені б тільки швидше! Догнати запорожців, перегнати «Азовсталь», доповісти, відрапортувати — в цьому смисл мого буття!..

Вдома, на веранді над склянкою чаю сидить Олекса-механік, скаржитья старій Баглаїсі:

— Ніколи не думав, що стільки в нас крутіїв. Та ще крутіїв такої високої кваліфікації... Свободу дав мені наш директор, на два тижні, товаришу механік, увільню тебе: бери машину, ганяй скільки треба, тільки доведи до кінця ту справу з відстійником, бо ще одної комісії ждемо. Зубами взявся я за це діло. Кинувся по установах, в усіх кабінетах пороги пооббивав, усі дозволи одержав, зосталося ніби найпростіше: поїхати в приміський радгосп, щоб конкретно вказали місце, де нам дозволяється збудувати свій заводський відстійник. Отже, до директора радгоспу, до шанованого на всю область Героя Соціалістичної Праці товариша Бублика. І оце три дні до нього їжджу, три дні ганяюсь за ним по всіх полях і не можу впіймати. Невловимий, як дим!

— Він просто ховається від тебе, — каже Микола, присідаючи до сніданку. — В того Бублика свої міркування: про що йому з тобою, варваром, говорити? Навіщо йому твоїм смердючим відстійником поганити квітучі поля?

— А в нього вони справді квітучі, — згоджується механік. — Самого маку плантація... Невже навмисне водить мене за носа?

— І дає зрозуміти в такий спосіб: робіть, товариші, замкнутий цикл! Смокчете прозорі з Дніпра дедалі більше, а що повертаєте природі? Отруту!.. Потоки мертвих агресивних вод!

— Ні, Бублика неодмінно мушу зловити, — каже Миколин друг. — Завтра поїду до нього о четвертій ранку. Чатуватиму біля двору ще до схід сонця. Будь-що видобуду з того Бублика його вирішальний підпис!..

— Паперів усяких розвелосся — людей живих бюрократи топлять, — каже Баглаїха. — Нашу Ткаченчиху скільки ось мордують за папірець, мабуть, до суду дійде... І тільки через те, що миші їй три роки трудового стажу з'їли!

— Мамо, досить критики, не очорнюйте нашу світлу епоху, — зводить брови Микола. — Звільняйте нам стіл для цілком позитивної діяльності...

Засядуть вони за столом на цілі години. Не раз, упершись поглядом у розгорнуте креслення, механік пошкребе свій голий загорілий череп, не раз і студент у задумі погладить потилицю, шукаючи виходу з якогось глухого кута. А садки блищатимуть мускулясте гіллям, вітер ганятиме їх, і сонце неповним блиском, наче пригашене,

блищатиме у вировищі заюженого неба. Перерву зроблять собі зачіплянські Едісони, коли загаласує вуличка дзвінками дитячими голосами:

— Гляньте! Он вони!

Обидва — і Олекса-механік, і Баглаєнко молодий — повискакують з хати на дитяче алакання і теж стануть дивитись у бік собору, в небо, де високо вгорі, в буро-оранжевій хмарі коксохімівських димів, сліпучо зблискують чиїсь, мабуть, Прапірного-прокатника, голуби. Хтось їх там ганяє, хлопці чи сам господар, підіймає обережно їх над собором, над валування важких димів, щоб там, у понадхмар'ї, на чистих висотах, добули розумні птахи собі свіжого повітря ковток. Звідусіль усім селищам видно, як птахи то згаснуть, то знову виринуть у тій буро-оранжевій повені і, мов рибки, трепещуть у ній, ледь помітно набираючи висоту. Вже ось їх нема, розтанули, зникли, а по якійсь хвилі знов засрібляться, схожі на біленьке листячко, розвіяне вітром у тій буро-червоній хмарі. Задер голову Баглай, стежить, як поволі, але вперто підіймаються голуби над собором, як наче і собор витягують за собою, круг за кругом тягнуть у небо разом з його банями та шпилями, виводячи над цим видимим ще свій, якийсь вищий, невидимий собор.

Не байдужа Зачіплянка до такого видовища: навіть хто в нічній був, і той, розбуджений

алалаканням голуб'ятників, вичвалає на подвір'я і ще заспано стане дивитися на ту неприродно оранжеву коксохімівську хмару, крізь яку поволі пробиваються вгору білосніжні голуби Прапірного. Все глибше у височінь, щоб хоч там чистого, без ангідридів, повітря ковтнути...

Стоїть на подвір'ї серед збудженої малечі Баглай-студент, погляд невідривне там, у високості над собором, де птахи, мов янголи, то згаснуть у коксохімівській хмарі, то знову сріблясте затріпочуться, зблиснуть... І весь час хлопець почуває ніби чийсь погляд на собі. Задивлений у небо, спустившись на землю, міг би зрештою й помітити, як двоє по-дівочому зірких небайдужих очей потайки стежать за ним з гущавини Ягорових джунглів.

III

Цей старовинний, ще козацьких часів, собор, був він од Єльки в дитинстві захищений обрієм Вовчугів, хоч навшпиньки стань, ніколи не видно його повністю. Бачила зі степу лише вершечки, голубі його маківки.

Пасе, бувало, дівча телят біля своєї драної ферми, блукає з ними по рудих, спалених сонцем балках, де тільки будяки, мов кактуси дикі десь у мексиканській пустелі, а зійдеш на пагорб — і перед

тобою вдалечі, за маревом сонця, блакитніє оте високе, вершечок мрії дитячої. Блакитні планети твого дитинства.

Мати розповідала, як ще дівчиною ходила до собору на богомілья; босими йшли, берегли взувачку і лише там взувалися, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси...

Єлька при фермі й виростала. Батька не знала зовсім: як фронт переходив, нібито прижито було її від солдата безіменного. Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська ласка. Та й чи багато хто знав із Єльчиних ровесниць? Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму, будень чи свято, із світку й до ночі тільки приплودي, опороси, запарки, комбікорм... І Єлька-Оленка весь час біля неї, у колі цих інтересів. Навіть як до школи пішла, то й тоді весь позашкільний її час минав на фермі, тут були її Еллади та Вавилони.

Бо треба ж було якось жити! Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а як уже тій безмужній матері-одиначці, що не вмiла з правління вимагати, вмiла тільки працювати чорно! Інша хоч викричить своє право, вибанітує бригадира, а голос Єльчиної матері звичний був тільки просити. І то ще добре, як пообіцяє бригадир гарбу соломи на зиму, але навіть обіцяного не завжди діждешся, бо він по-своєму перекрутить, бо влада його тут більша, ніж у римського цезаря. Що хоче, те й

зробить. Не доставиш могорича — не буде й соломи, хай хоч і вода в хаті замерзає. Бери тоді, як стемніє, мотузок та з матір'ю покрадьки в поле, до скирти. Отак мимоволі ще й злодійкою станеш, самі тебе такою зроблять. Смичеш похапцем, озираєшся, серце з грудей вискакує. Нав'ючені в'язанками, йдуть потім, спотикаючись, від скирти, аж до землі їх та солома гне. Нема людини — сама купа соломи по засніженім полю сунеться!

Задичавленою, відлюдкуватою росла. А коли підросла, то й бригадири стали помічати:

— Гарне ж дівча росте!

Після високого синього літа небо осені обвалюється на степи важкою мрякою, туманами, і нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ. Вечори довгі, темрява навкруги непроглядна, в корівнику «летючими мишами» світять, дарма що металеві щогли високовольтної над самою фермою гудуть.

Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор з портфелем, блідолиций, в кепчині, в червонім картатім кашне.

— Як тут у вас; дівчата? Кіно буває? — бадьоро опитував.

— Та бува.

— Оплати досить?

— Та досить.

— То чого ж вам ще не вистачає? — допитувався з щирим подивом.

А Галька-переросток, що майже й надію втратила на заміжжя, тихо йому, зніяковіло:

— Хлопців...

Приснули разом усі, посміялись, а воно ж і не до сміху, бо хлопців і справді в селі мало позоставалось — той у ремісниче пішов, той в армію, той на новобудови подався.

Спитав потім ще, чи річка в них є, щоб улітку можна було приїхати, загоріти, як вони. І хоч річки в них не було, одна з старших свинарок відповіла:

— Приїздить, загорите... Ми вік тут загоряємо. Гість не образився, лагідно сказав їм:

— Приходьте, дівчата, увечері до клубу, лекцію читатиму, — і довше, ніж на інших, затримав свій погляд на Єльці. Здалося їй, що насамперед її це запрошення стосувалось, саме її він кликав до клубу. Очі мав якісь водянисті, а так нічого: молодий, непоганий собою, симпатичний в отім яскравім кашне.

— Про що ж лекція? — шаріючись, запитала Єлька.

— О, в мене тема особлива: кохання. «Любов — не вздохи на скамейке...» Чули? Ну, і так далі. Приходьте, не пошкодуєте.

Увечері дівчата були в клубі. Всі фермівські гуртом так і посідали попереду, щоб нічого не

пропустити. Незабаром і він вийшов на фанерну трибуну з своїм пузатим портфелем. Помітивши Єльку, всміхнувся їй, став розкладати папери. Сама не знає, чого вона так хвилювалась. Ждала ніби якогось відкриття, сподівалась почути слова, до того не чуті, особливі, і все не зводила очей з його білого чола, з його яскравого кашне. Мусив він сказати ті слова, призначувані, може, найперше їй, такі, що сколихнули б душу! І він почав. Клуб у Вовчугах маленький, тісний, з глиняною поколупаною долівкою, з низькою стелею... Тут говори хоч і пошепки, тебе почують, а він з тієї трибуни раптом почав кричати. Наче зовсім глухі люди перед ним сидять або й зовсім людей нема, сама пустеча.

Розмахував руками, упивався своїм голосом, який то спадав завчено, то верескливо ліз кудись угору, — ось-ось пустить півня! Єлька і слів його не чула, їй аж мурашки бігали по тілу від його фальшивих нот, все боялась, що він таки на півня зірветься, і жарко ставало від пекучого сорому за той верескучий крик, соромно перед дівчатами, перед людьми. «Ну навіщо ти так кричиш? — аж благала його в душі. — Хіба можна так... про кохання?» Хотілося затулити вуха, втекти, та все ж пересилила себе, досиділа, поки він докричав свою лекцію до кінця. Нічогісінько не запам'яталось, всі слова просковзнули десь мимо розуму й серця.

Коли розходились, він наздогнав її надворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав:

— Ну як?

А вона йшла мовчки, похнюплена. Молодий лектор по-своєму витлумачив її мовчанку, він, видно, був певен, що зажив сьогодні успіху, почувався збуджено, став розповідати Єльці, скільки праці доклав він, готуючи свою лекцію, гори літератури перелопатив, самих лише цитат навибрав більше двохсот! Але й не шкодує, користь наявна, адже з-поміж лекцій на інші теми ця збирає щоразу найбільшу аудиторію. Тут не скажеш, що матеріал сухий, нудний, нікому не цікавий. Тема кохання кожного розворушить!

«Бідолашний, — думала Єлька в присмутку, — стільки трудитись, і все намарне. Старається, вчить людей кохати, а сам... чи ти кохав коли-небудь? І чи тебе кохали?»

Лектор провів її до двору, ще й тут балакучо розповідав про неспокійне своє кочове життя, про степові розбагнючені дороги і як його десь у «глибинці» трактором витягали, бо люди скрізь хочуть послухати про любов, про дружбу й кохання...

«І це ти по всіх клубах так репетуєш?» — невідступне муляло Єльці, яка ще й досі не позбулася почуття сорому за нього.

Мжичило того вечора, лектор підняв комір мерзлякувато, проте розставатися не спішив. Сам признався, що нікого в житті ще не кохав, вона таки вгадала..

— Горять, палають, на стіни деруться від переживань... ви вірите в це? — весело запитував Єльку.

І, не діждавшись відповіді, почав щось про людей атомного віку, про їхню потребу знайти якусь бодай тимчасову втіху, забуття, про бажання сучасних жити під наркозом краси.

Дізнавшись, що перед ним ще школярка, хоча й старшокласниця, він сказав їй комплімент:

— Але ж ви зовсім сформована! Дівчина такої яскравої вроди... Я вас там на фермі одразу запримітив. — І без усякого вагання перейшов на «ти»: — В тебе краса. Дай напитися твоєї краси!

Наблизившись, спробував її обійняти. Грубо, негарно якомсь вийшло, як і в отих розбалуваних дівчачою увагою механізаторів, що сп'яну лізуть до кожної з обіймами. Вона його відштовхнула, сердито, різко, обома руками:

— Гетьте! Спершу самі навчіться кохати, а тоді вчіть інших!

Відтоді й не бачила більше ні його, ні його півнячого кашне.

Їй хотілося кохання, але ж хіба це було воно, оте повите таїною, всемогутнє почуття? Почувала

жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрасстю на пристрасць, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості... Певне, з таким і ці тумани не були б сліпі, і невилазні шляхи не були б болотом, і не здавалось би тобі зтяжкою твоя завжденна праця.

Хто ж він міг бути, її суджений? Отой шалапутний шофер радгоспівський, що машиною ганявся за нею по степу та фарами світив? А як занесло його в яругу, він і звідти став угору світити; дівчата сміялись на фермі:

— Глянь, Єлько, він уже тебе на небі шукає. В космосі!

Знала, що подобалась ще одному дженджуристу хлопцеві, з механізаторів, чи не найвродливішому з отих розбалуваних дівчатами, — восени його забрали в армію. Якось одержала від нього листа: «Січас служить якось непривично, трудно звикать, що тобою командують, та все привикнеця, пайка хватає, наїдаюся полністю, так що на здоров'я не скажусь, плюс до цього ще й рижим, і фіззарядка теж здоров'я дасть...» І це він писав їй, яка перечитала всіх поетів у бібліотеці, захлинаючись читала листи пушкінської ніжності і потім ночами не могла заснути від хвилювання, від різних своїх фантазій... А він «якось» там наїдається!

Проводжала — красень був, танцював як! А зараз тільки й пише, що гладшає. Уявила гладким, розмордатілим, і цей уявний — гладкий, самовдоволений — вже не торкав душу, був Єльці майже чужий. Відштовхувала Єльку навіть його жахлива граматика, отой його «рижим», що заслуговував двійки, а надто ж оте «какось»: якщо можна в людині розчаруватись за одне лише «какось», то це був саме той випадок! Вона йому й словом не відповіла.

Незабаром змінили їхнього завфермою, що зовсім пропився та ще сп'яну розпатякував на фермі вечорами про стирання різниці між містом і селом і який він спосіб пропонує для цього... «Хочете знати який? Затемнити міста!» А що він теревенив це в той час, коли їхню ферму взялися нарешті електрифікувати, то провина його тільки побільшилась, і ніхто за нього не заступився: не стало — і все. Дівчата теж не шкодували: байдужісінький був до них. На людей крізь коров'ячі роги дивився...

Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Поставили завідувати фермою, а що раніше був бригадиром, то так серед дівчат і зосталось йому ім'я: бригадир. Цей виявився куди дбайливішим за свого попередника, домігся перед правлінням для дівчат нових куфайок та чобіт

гумових, щоб у грязюці не тонули, радіо з'явилося, і надої збільшилися, бо встановив нові раціони і макухи десь трохи роздобув. Дівчат забезпечив брошурками по тваринництву — сам він у технікумі вчився заочно, або, як він казав жартома, «позаглазно». На відміну від свого попередника, думкою доярок не нехтував, радився з ними, як збільшити надої молока. Разом обдумували це, вишукували способів, і одна із старших віком доярок навіть запропонувала вдатись до... зоряної води! Тобто такої, що ніч простояла в дійниці при зорях. Є ж бо, мовляв, таке народне повір'я: коли корова «присушує», дає мало молока, то набирають води в дійницю, ставлять ясної ночі під зорями, хай простойть так цілу ніч, а тоді корову напувай тією зоряною водою...

— До зоряної води ще макухи треба, — злегка висміяв пропозицію бригадир. — І я вам гарантую: макуха буде!

Пообіцяв, що й комбікорму виб'є. Показував на далекі маківки собору:

— Бачите? Отам повен собор комбікорму! Якби наше керівництво не спало, давно б уже мали наряд...

До Єльки бригадир ставився з явною доброзичливістю: зовсім юна доярка, треба ж підтримати! Коли одна з доярок захворіла і довелось розподілити її групу корів, бригадир

віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю, ще й пояснив свої наміри:

— На виставку Княгиню готуватимем! Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, Єльцю!..

Веселішим стало Єльчине життя на фермі. І ходила тепер легко, якимось з підлетом, в усмішці, у руках зайвилось щось ластів'яче, і нерідко можна було почути, як Єлька на самоті наспівує десь у тамбурі, набираючи січку коровам.

Владою своєю новий бригадир не зловживав, з ним можна було сперечатись, жартувати, дівчата при ньому відчували себе вільніше. Дуже боявся, правда, своєї ревнивої Варки і признавався одверто:

— Три зла не можу терпіти в житті: лютого бугая, стограмового трудодня і ревнивої жінки.

Вона в нього була таки ревнюща, не раз прибігала на ферму, тіпаючись від підозр, вистежувала, шпигувала, особливо коли йому доводилось зоставатись на ніч чергувати під час отелення. А він, маючи вдачу веселу, був і справді охочий пожирувати, пощипати дівчат, покачати їх у тамбурі на соломі. І найчастіше в соломі чомусь опинялась Єлька, і що ж такого в цих жартах? Їй, розсмішеній, палаючій, це навіть подобалось. На іншого, може, образилась би, а тут тільки лящала та

звивалася, коли цупкорукий бригадир з купи дівчат саме її вихапував лоскiтно:

— Ану, що це тут у пазусі за кавунцята!

Навесні Єлька спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило. Відкопали, та пізно. Одразу зосталась дочка круглою сиротою. На похорон приїздив дядько Ягор, материн брат, заводчанин, про якого мати, якщо, бувало, й заговорювала іноді, то майже пошепки, бо тільки так годилося згадувати дядькову молодість, що губилася десь у Гуляйполі. Від'їжджаючи, цей малознайомий родич запитав Єльку, чи не має наміру вона з часом перекочувати до міста, і хоч вона ще не думала над цим, дядько Ягор зауважив, про всяк випадок, що хата його для неї завжди відкрита.

В дні, коли вона переживала тугу за матір'ю і світ був немилий, вперше Єлька по-справжньому оцінила вірність подруг, що приходили до неї ночувати, ділили її самотність, і ставлення бригадирове оцінила, який був тепер ще уважніший до осиротілої дівчини. Сам привіз соломи, хоч вона й не просила. Повернулась увечері, а солома вже серед двору: бери, топи...

Школу Єльці довелося кинути, бо якщо досі була тільки помічницею матері, то відтепер мусила про все дбати сама.

— Переб'єшся, перебудеш, а далі в технікум на заочний влаштуємо, — заспокоював

бригадир. — Всі ходи й виходи мені там відомі, допоможу.

Якось цілим гуртом поїхали до міста одержувати комбікорм. День був вітряний, небо де-не-де проглядало серед хмар блакитними березневими вікнами. Відчутно повертало на весну. Земля відтанула, голі посадки серед чорних полів буйнилися, гнули-ламали їх пружисті степові вітри. Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було, дівчата в чоботях та куфайках щулилися, затиснувши між собою бригадира, закривалися од вітру цупким брезентом. Везли ще й картоплю на базар, насипом насипану в кузові, на ній і сиділи. Машина перевалки йшла по розбитих коліях, ледве повзла, і лише коли вибралися з чорноземлі на бруківку, дорога аж засвистіла. І ті березневі вікна одразу ніби побільшали, блакитніли в небі якось вільно, післязимово, нагадуючи, що весна не за горами. Задумливо дивилися дівчата, як попереду їхньої тритонки помчав щодуху інший якийсь студебекер, повен людей, що сиділи у відкритому кузові щільно, плечем до плеча, мов солдати.

— Дівчата, польова пошта попереду!

Коли ж наблизилися, виявилось, що зовсім не хлопці то з польової пошти, а сірі газові балони вишикувалися у кузові тісно, один біля одного!

— Оце, мабуть, наші женихи, — гіркувато пожартувала тоді Галка-переросток.

Де-не-де вишки було видно по степу — закладались перші шахти Західного Донбасу, що вже аж сюди насувався. Бригадир зауважив, що хлопці після армії тепер більше на шахти йдуть, і Катря Степанишина, в якої щоби завжди горять, сказала, що з осені теж гайне на шахти, годі з неї, мовляв, цього вашого колгоспу, та ще й відсталого — найзанехаяніший, мабуть, в області! Бригадир був ніби аж стурбований Катриними нахвалками, став відговорювати Катрю від її наміру, запевняв, що він кров з носа, а ферму на той рік повністю механізує, буде, мовляв, ще й у них кореспондентів та різних делегацій, що їх тепер возять тільки туди, де Герої. Говорив про переваги хліборобської праці, про цілі дні на свіжій повітрі, нагадав, що й Лев Толстой колись за плугом ходив.

— Толстой хай собі як хоче, — відрізала Катря, — а я буду на шахтах!

І, закутавшись хусткою по самі очі, замовкла.

Склад комбікорму був якраз у тому козацькому соборі, що його ще здалеку видно, коли під'їздиш до заводських селищ. Спершу побували на центральному ринку, з картоплею спродались без загаяння, а проте коли під'їхали до собору одержувати комбікорм, то на дверях висів замок, хоч до кінця робочого дня було ще далеко. Кладовщика не знали де й шукати. З'явився він надвечір, будучи добре під чаркою, сповістив

мимохідь, що тільки завтра вранці почне видавати комбікорм, бо зараз у нього, мовляв, ще не все оформлено.

Бригадир, наздогнавши кладовщика, став про щось шепотітися з ним, але наслідків це ніяких не дало, — довелося біля собору й заночувати.

Всього один раз Єлька, ще дитиною, була коло цього собору, тоді тут збирався базар, — мати якось взяла її, коли їхала сюди із своїми односельцями продавати соняшникову олію. Ще картки були не відмінені, людям жилося суцужно; Єльці пригадується, як жінка якась ходила по базару і від кожної з тих, що підторговували, збирала «комірне» — по ложці олії.

— На міліціонера, — пояснювала тихо.

Тобто щоб не ганяв, бо олію тоді було заборонено продавати. І жінки не скупилися, давали кожна по повній ложці на того худючого безолійного міліціонера, і був то навіть не хабар, скоріше то була премія за його неформальність і розуміння трудної для всіх пори. Собор тоді вразив Єльку тільки своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям. А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства.

Грузовик їхній став на ночівлю під акаціями неподалік собору, щоб завтра, коли утвориться

черга за комбікормом, бути до дверей найближче. Згодом стали прибувати ще машини з нарядами на комбікорм, з накушканими базарянами; приїжджі розбирали свої корзини та клунки, розходились по заводських родичах ночувати. Єльчині подруги теж цілим гуртом зібралися йти до землячки Вірки із сусідніх Погребищ; степовичка, вона вгадала вийти заміж сюди, — рудий та витрішкуватий її Іван, а став знатним сталеваром, і Вірунька тепер ох і живе ж! Кликали і Єльку з собою, але вона сказала, що їй є до кого, дядько ж Ягор Катратий десь тут мешкав неподалік: солом'яна хата під сімнадцятим номером. Хоч смеркалося, знайшла в кінці вулички той 17-й... Хвiртка зачинена наглухо, нема господаря вдома, може, й на цілу ніч поїхав куди... Позаглядала Єлька та з тим і повернулася на майдан, до машини.

Бригадир, зрадівши, сказав, що залишає Єльку стерегти машину, а сам з водієм, в компанії з іншими шоферами, серед яких терся й кладовщик, одразу подався кудись шукати забігайлівки.

Невдовзі в одній із хат селища зринули співи, Єлька впізнала відчайдушний Катрин голос, що вирізнявся дзвінкiстю з-поміж інших, і улюблену Катрину пісню впізнала: «Терен, мати, коло хати...» Співали якраз, видно, у хаті тієї щасливої Вірки з Погребищ, що кілька років тому загнула тутешнього сталевара Івана Баглая та тепер «ох і

живе ж!..». В нову хату восени ввійшла, а мазальниць запрошувала все-таки з рідного свого села; цілий тиждень білили їй хорони, рівняли ізсередини стіни та наводили мальовки, бо тут, мовляв, і рівняють не так, і мальовок з півнями не вміють... До жіночих голосів прилучився й чоловічий, загудів улад, добре смикнувши, мабуть, того первака, що дівчата везли землячці нову хату кропити... Закортіло і Єльці бути там, у гурті з усіма, в теплій хаті з мальовками, але стримала себе з якоюсь навіть злістю: дуже тебе ждуть там, у тієї погребещанки, що ні подруга тобі, ні родичка, дуже приємно було б дивитись, як вона тут купається в благополуччі!

Єлька сьогодні чомусь на всіх була зла.

Собор похмуро плив у хмарах вечірніх. Тужливим чимось, навіть тривожним віяло від нього. Ким він вибудований? І яким чудом уцілів? І яку душу хтось у нього вклав, що й через віки вона Єльку торкає?..

Двоє якихось проходили поблизу, шарпнули за брезент, думаючи, певне, що в кузові нікого нема, посміялись, постояли біля стовпа, на місці колишньої дзвіниці, де тепер тільки уламок рейки висить. Один чимось ударив по рейці, сказав:

— Який звук нікчемний... Казармений... Звук сірих буднів...

Посвистіли, ще посміялись і почвалали далі.

Зовсім споночіло, став накрапати дощ. Єлька глибше забила під брезент, зібгалась калачиком, щоб швидше зігрітись.

Бригадир та водій грузовика вернулися пізно, принесли оселедців у газеті, пляшку й чорну хлібину.

— Маємо комбікорм, — весело озвався бригадир і запросив Єлку: — Ану, хазяєчко, зволь сюди, зараз погріємось... Тримай хліб, тримай посудину!..

Не забули і про неї все-таки.

Грілися в темряві. Розламували хліб руками на шматки, роздирали оселедці, напій у склянки гранчасті наливали, був то ніби якийсь ром, вони його і в темряві точно поділили. Єлку теж умовили випити, ковтнула кілька разів — обпекло, як вогонь. Потім пізніше стала вона догадуватись, що не випадкове, а заздалегідь намислене ними було це вгощання, і про себе думала, що теж не випадково зосталася тут під брезентом... Щось її ніби спонукало зостатися, хоч і намірів ніяких не мала, ніякої думки не складала наперед, і все ж ніби й передчувалось, як воно буде.

А було так: шофера десь не стало, бригадир, зіщулившись, кутив біля машини, собор виступав із темряви неба якимось моторошно. Було вже, мабуть, за північ, вітер розгулявся, гуркотів шматок зірваної бляхи десь на соборних верхах. Через

якийсь час бригадир теж забрався в кузов, опинився під халабудою брезенту.

— Дозволь до тебе в курінь... Чуєш, який вітруга... Не замерзати ж мені там...

І заспокоїв, присунувшись:

— Не бійся, не чіпатиму.

І хоч мала б одразу відігнати його, але чомусь не відігнала. І навіть коли почула слова ласки, то теж не обірвала, хотілося їх слухати, було щось довірливе в його скаргах на свою долю, щирість чулася у його співчутті до Єльки, розуміє, мовляв, як їй оце зостатись на світі без матері, самій... Здається, зараз для неї навіть бажаною була його близькість і його довіра, він, видно, вловив Єльчин настрій і ще ближче присунувся, вона відчула міцне тепло його тіла. Гарячі шепоти-благання хвилювали, ласки, ніколи не знані, пробуджували чуттєвість. Вітер шарпав їхню халабуду, брезент лопотів, а вона чула біля себе жагливе, палке:

— Єлько, раз живемої Двічі нікому не вдавалось!

Стільки он, мовляв, дівчат-перестарків у селі, ніхто й не гляне! Порозлітались хлопці, дівчатами по селах хоч греблю гати... Про шахти щось гомонів їй, куди вони удвох махнуть... Про щастя, яке треба ловити... І знову:

— Один раз люди кохаються! Двічі жити ще не вдавалось нікому! Тож не будь така горда! Не бійся! Ти ж сама тепер!.. Вільна! Ніхто тобі не указ!

І таки почувала, що вільна вчинити як хоче. Може, й справді своє треба ловити, хапати, не відкладаючи на потім? Інші самі ладні йому на шию кинутись, а вона ось таку владу над ним добула, доводить свого бригадира до безтями... Розпалена, вже не відпручувалась, а коли міцний смак поцілунку відчула, міцний та гарячий, здалось, що оце й є воно, оцей хміль і є кохання...

Ніч горіла темрявою. Була вона найтемніша з усіх ночей, ця ніч її падіння. Не стала вона святом Єльчиного життя. Не принесла ні радості, ні насолоди. Нічого, крім болю.

Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, криваво червонів. Двері собору були відчинені: починали видавати комбікорм. Дівчата перегукувалися в соборі, треба було і Єльці бути там, але її чомусь не кликали, не чіпали. І вона не спішила вибиратися з-під брезенту. Голуб темно-сизий, брудний сидів на карнизі собору, викрасовувавсь, водив грудьми. Пташки цівкали в голих деревах. Гілки дерев мокро блищали, зволожені по-весняному. Життя було, воно брало своє, але ця бадьорість ранку, пробудження весни, ясна смужка світання, і пташиний цівкіт, і веселі

голоси в глибині собору — все існувало якось поза нею, все сприймала Єлька тепер ніби зоддалеки, із свого знеможеного, дотла спустошеного світу. Наче повинен був би палити її сором за те, що сталося, вогонь ганьби, гріха, пороку, але й цього якось не відчувала, був тільки тупий біль, відчуття спустошеності та безмежний розлив туги.

Нарешті встала. Треба ж було таки йти помагати дівчатам набирати того комбікорму. Шофер, що длубався в моторі, обернувся до Єльки, якось негарно осміхаючись оголеністю своєї вивернутої, підсмикнутої вгору заячої губи.

— Як спочивалося, Олено батьківно? — І підморгнув з гидкою інтимністю: — Чи не замерзали під брезентом? Бо я в кабіні замерзав...

Він, виявляється, був у кабіні! Наче ж зникав кудись, а виявляється, був тут... І видно по ньому, по цій нахабній, змовницькій посмішці, що знає геть усе... Ну, тепер знатимуть і всі Вовчуги!

На мить це ошпарило її, потім знов накотилась байдужість. Побрела до собору і, похнюпившись, по очі закутана хусткою, зупинилась біля порога, навпроти навстіж відчинених у соборну сутінь дверей. Не зважувалась переступити поріг. Здавалось, тільки переступить, і станеться щось страшне, земля під нею трісне, все соборне склепіння обвалиться на неї, падшу, осквернену!

А там, усередині, було гомінко, перелунювались веселі голоси. Видно, як Галька-перестарок стоїть біля кучугури комбікорму, тримаючи лантух розкритим, їй хтось насипає, а потім вона раптом задерла голову й ні сіло ні впало дико галаснула догори:

— Ге-е-ей, на високій полонині... — І, засміявшись, сказала: — Оце резонанс!

Ніхто на Єльку наче й уваги не звернув, коли вона, силуючи себе, таки переступила поріг собору, ніхто не запитав, чого запізnilась, чого заспала: її появу в соборі всі сприйняли нібито навіть байдуже, але в цій байдужості почувалася якась умисність. В соборі було ще холодніше, ніж надворі, пусткою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, засновані павутинням, запорошені дертю. Одразу після війни нібито збирались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей із куточком місцевої фауни і флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилукою над вівтарем та де-не-де зі стін, з-поміж облягалих мадон, шкірилися іклами вовчі та вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас, з різьбленими гронами та виноградним

листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Все кинуте звалищем, стіни в патьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби поглинала її своєю небесністю, всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, де почуваш і острах, і непереборне бажання сягнути... «Я опоганена, мене опоганили, я не смію, не маю тут права стояти!» — волато в ній каяття. І все ж у якомусь заціпенілому напівзабутті стояла серед цього захламленого храму, втопивши погляд у той небесно-блакитний вир підкупольної висоти. Згадалось, як мати іноді так ревно молилась: «Сило небесна, допоможи!..» Чому це зараз тобі

згадалось?.. Ясним, не загідженим тільки й зоставсь отой острівець собору вгорі, над Єлькою, чистотою та високістю навіював і на неї чистоту спокути, відчуття провини і подмух якихось непевних надій... Ота краса, що вгорі, — чому вона їй раніш не відкрилась?

— Не думай, що ти в планетарій попала, Єлько! — нарешті окликнули її. — Годі вистоювати, давай сюди, помагай.

Всі закурені були комбікормом, дівчат важко і впізнати, де яка, і коли Єлька теж взялася нагортати в лантух, то крізь куряву бачила тепер тільки запилюжені чоботи чиїсь, що тупо тупцювали в дерті біля лантуха.

Потім і його побачила, бригадира. Вперше після ночі з'явився з кладовщиком із якогось закамарка, підійшов ближче, розстебнув піджак, сказав бадьоро:

— Набивайте, набивайте, дівчата, тугіше. Не завжди попадається такий янголячий харч!..

І помітно було, як очі відводить, уникає, щоб не зустрітися з Єлькою поглядом. Коли сміявся, зовсім очі його зникали. Усмішка була, але без очей. Сміється, а вони геть зникають під заборощненими повіками, сліпне людина у своєму сміхові. «І оцей безокий куций чоловічок, з головою, круто вгрузлою межи плечі, з усміхом блудливим, оце той самий, кому ти вночі в сльозах

віддалась? Той, що так тебе улещував, що палким своїм белькотанням та співчуттям душу тобі розколов?» Саму себе Єлька зараз ненавиділа за хвилине оте потьмарення, за те, що дала себе ошукати. Обранець? В'язистий, круглопикий, а росту був просто мізерного, особливо зараз, коли сутулився у своєму якомусь горбатову, з овечим коміром піджаку.

Коли треба було братися за кількапудові лантухи, виносити комбікорм із собору, Єлька з ненавистю кинула бригадирові:

— Самі носіть.

— А ти?

— Я вихідна.

І він, винувато покліпавши віями, нічого й не сказав, заціпило йому. Дівчата теж вирішили, що не жіноче діло тягати лантухи, відійшли до грузовика і стали чепуритись. Єлька, зупинившись осторонь, спідлоба спостерігала, як вони вдвох — бригадир та його брат горілчаний, клишоногий кладовщик, — тягнуть комбікорм із собору, зіткнулись лантухами в дверях і, обидва, маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов шашелі, перед величчю його! Жити для цього? Жити для комбікорму?.. «Не хочу! Не буду! Якщо не втоплюся десь на Вовчій, зійду геть із села. Не пропишуть — без прописки житиму. Це ж моя

земля, мій світ!» Єдиним рятунком для неї уявлялося тепер оте безвісне життя без прописки...

Коли йшла, похнюплена, до свого грузовика, шоферня з інших машин зачіпала її негарними жартами, але Єлька нічим не відповіла, загравання не викликало в неї нічого, крім огиди. Всі вони були зараз їй ненависні, всі були для неї бригадирами! Брутальні, липкі, з брехливими словами, з тваринно-цупкими обіймами.

Перед від'їздом ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала. Повертались додому. Всі були чогось не в настрої, наче пересварилися між собою. В дорозі бригадир влаштувався між лантухами від Єльки подалі, боявся, мабуть, що вона тепер нав'язуватиметься йому, відбиватиме від жінки. «Можеш не боятись, — посилала вона в думці йому своє презирство. — Плювала я на тебе. Ніколи ти мені і в сні не приснишся».

Першої ж ночі вдома собор їй приснився. Наче стоїть вона сама у соборі, дивиться в глибину його купола, а там замість струмування світла, замість блакитного неба з золотими зірками чомусь присмерк сіріє, майже темрява, і хтось ніби метушиться в тій високій наскрізній темряві. Навколо неї стіни якомось загадково шарудять, і Єлька помічає, що з сутіні, зі стін собору, звідусіль вилазять щетинясті, ікласті вепрячі голови, і не опудала, а всі ще живі, ворущаться.

Прокинувшись, не могла до ранку заснути. Все знов передумувала, як воно складалось: надої... макуха... зоряна вода... І майже злорадно таврувала себе: «Оце ж тобі зоряна вода!.. Калюжа твоя!»

Скрутне настало для Єльки життя. Бригадірова проходу не давала. До клубу не показуйсь — викляне, обкидає багном привселюдно:

— Байстріючка! Викурвок воєнний! Оце вас такого в школі вчили? Як чоловіків чужих відбивати?

І так випоганить, не знаєш, куди діватись. Хіба поясниш, хіба повірить, що бригадир її для Єльки вмер, не існує й не існуватиме більше!.. А навіть, якби й закохалась? Права не має, чи що? Скажіть ви, мудрагелі, як все-таки поведеться дівчині, коли б раптом закохалась у жонатого чоловіка? Ну хай з нею цього не сталося, але з іншою могло б?

Бригадир пробував, правда, через якийсь час знов підкотитись, ляща вхопив, та на тому й кінчилася їхня любов. Хоча й біля своєї крикухи жити не став. Замордований її ревнющами, змушений був чкурнути десь із села. Спершу прилаштувався в сусіднім радгоспі, а звідти ще далі кудись зринув, зник з горизонту. Згодом чутка пройшла, що бачили його на шахтах Західного Донбасу.

Бригадірова зовсім після того знесамовитіла. Таку славу пустила на Єльку по селу, що й інші жінки стали поглядати на неї з підозрою. Не того картали, який дівчину звів, увесь гріх чомусь падав на Єльку.

— Дивіться, он вона йде, та, що жонатих переманює!

— Може, й мого вже приманюєш? А в нього діти! А в нього я!

Так і вистежують Єльку ті очі насторожено-злі, руки крючкуваті, ладні при найменшій, хай навіть вигаданій, підозрі в патли їй учепитись.

Деякі з чоловіків уявили собі, що вона справді кожному тепер доступна, який-небудь гультай аліментний і той вважав, що має право докучати їй, домагатися взаємності.

— Ловка, ловка пішла Магдалина, — не раз чула вона вслід.

Знало б чоловіче поголів'я, яке воно все нестерпне було тепер їй, нічим не краще за того спокусника, що знівечив Єльчину юність. Зганьблено її, і за це ж мусить ще сама й розплачуватись, стільки довелось зазнати принижень, випити кривд...

Навіть дід-сторож якось уночі прикрався під вікно, став шкребтись, як собака:

— Єлько, Єлько, пусти переґрітись...

Відчинила двері навстіж, розлючена, крикнула
межи очі:

— Діду, щоб ви здохли!

Матері своїх синів тепер від неї стерегли.
Один спробував залицятись, син бухгалтерів, так
мати його на все село розрепетувалась:

— Оту Чечільку-байстрючку мені невісткою?
Інші росу збили, а ти в хату приведеш?

І все до ниточки виклала, як ця хвойда з
бригадиром базарювала, який вони там із собору
набирали комбікорм... А втеклому бригадирові
таки, видно, зосталася в серці скалка якась від тієї
соборної ночі. Через півроку листа прислав, кликав
і Єльку на шахти о Приїзди. Розвод візьму.
Почнемо життя спочатку...

Подрузі найближчій, Ганнусі з птахоферми,
тільки й довірилася з листом.

— Якби мене кликав, я б поїхала, — сказала
Ганнуся.

— А я скоріше вмру, ніж до нього поїду.
Бридкий він мені. Осоружний. І всі вони такі.
Немає, Ганнусю, чистих людей! То в книжках
тільки...

І справді так думала. Нема чистих, нема
правди, пропили всю, на самогон перегнали! Брехня
кругом, слова пусті, кожен тільки для себе живе.
Всі, як той бригадир з руками залізними, що таки

домігся свого, зірвав вінок, брутально потоптав барвінок весняний...

Подруга не згоджувалась, наводила Єльці різні приклади, та Єльку це тільки дужче розпалювало: ні і ні! Спротивився світ. Знову й знову верталась до думки податись, як інші, геть із села, на завод чи на якусь новобудову.

— На носилки піду, цеглу таскатиму, найтяжча робота мені не страшна.

Одначе в конторі ставились до цього інакше. Голова, чоловік лагідний, розважливий, що й до Єльки ставився доброзичливо, щоразу стримував її запал, коли приходила в контору вимагати довідки на від'їзд.

— Ми ж тебе цінуємо, Єлько... Ти роботяща в нас, принципова. Чим тобі на фермі погано? За скількись літ, може, тебе там орден жде... А що баби плещуть язиками, то на те вони й баби, щоб плескати. Дівчина красива, ти ще свою долю знайдеш.

Раз урезонив і вдруге, і так тяглось до весни. Можливо б, і зосталась, пригоїлись би рани поступово, якби не той випадок, коли малахольна зоотехнічка, чоловік якої вдома не ночував, прибігла на ферму й накинулась біля силосної ями на ошелешену Єльку з прокльонами, хоч ця сном і духом нічого не знала. Шпурнувши вила в яму,

подалася Єлька в контору з твердим наміром більше не відступати.

Ні голови, ні парторга не було, сам бухгалтер за всіх святих. Сивий, голова довга, як диня, одне око справжнє, друге скляне.

— Паспорт — це, Єлько, заключається, — категорично сказав, вислухавши вимогу. — Дуже розумні всі поставали. Все кудись та кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме?

Розлютили Єльку ті «блага»!

— Я вам що, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс кріпачкою бути на цьому вашому смердючому силосі? Підписки на невіїзд не давала!

— Ну-ну! — сторопіло вирячився на таку пісню бухгалтер. — Оце заспівала... З яких книжок ти такого нахапалася, товаришко Чечіль? Чим тобі змодилось наше виробництво? Молоко, вершки набридли — смачнішого хочеш?

— Свободи хочу!

— Он воно що! В нас тобі мало свободи?

— Іншої пошукаю.

— Пошукай, може, знайдеш... Звідтіль не одна вже разом із свободою й гвардійця безхозного матері приносила в пелені... Чи, може, з сигареткою в зубах вернешся до нас, шукачко свободи?

— Не вернусь. Ніколи. Ухрюкалась мені ваша ферма!

Бухгалтер іронічно прискалив живе око.

— Куди ж помандруєте, коли не секрет? Чи не слідом за дідом, на шахти?

— А там що, не моя країна? Тільки й дива, що оця ваша задрипана ферма? Думаєте, плакатиму за нею, за вашими «благами»?

— Адресок пришли хоч, де ти будеш...

— Буду там, де ніхто мене на падлючитиме! Не обливатимуть брудом такі, як ваша ротата супружниця!

— Тихіше, тихіше, — мимоволі прищулився бухгалтер, зиркнувши на вікна, і перейшов одразу на серйозний тон. — Коли б на мене, Олено, то я б тебе й не тримав... Їхала б собі десь, щоб голови нашим хлопцям не баламутила, не вносила в сім'ї розлад... А то й у мене вдома хаос, колотнеча, переживаєм за сина, хоч я й не знаю, чи є для того підстави...

Ждав, видно, що Єлька щось скаже на це, але вона відмовчалась.

— Отже, як батько сім'ї, особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку... Але ж порядок є порядок. Сама бачиш: не вистачає робочих рук. Чортма охочих місити багнюку. Добувати блага не просто. Так що нам твої руки ой як потрібні...

Єльку наче батогом цвяхнули.

— Вам руки мої потрібні? Ось вони, потріскались від ваших благ! — І аж перед носом в бухгалтера змигнули Єльчині тугі долоні.

— Тільки без цього, — відхилився він, оберігаючи своє скляне око.

— А в мене не тільки руки! — розчервонівшись, нічого не чуючи, вистрілювала Єлька. — В мене ще й душа є! Не всю випекли. Не дасте довідки — так піду!

— Безпачпортною, дівчино, недалеко зайдеш... Там швидко підберуть. А документа... вибачай. Аніяк. Хоч кричи, хоч проси, хоч землю отут їж.

І не видав.

Увечері на бухгалтеровім подвір'ї знову була сварка, знову звідти на все село розліталось бухгалтершине дике, шмагаюче:

— Потоптанку оту? Хто росу збив, а ти в хату приведеш?

Цей викрик став Єльці замість паспорта. З каменем цих слів на душі — «потоптанка... росу збив!» — вдосвіта подалася до міста, щоб зникнути в ньому, щоб у вирі іншого життя назавжди загубитись для односельців.

IV

Так опинилась вона в дядька свого по матері, в Ягора Катратого на Зачіплянці.

Чим могла пояснити йому своє прибуття? Відпустили, мовляв, має думку в технікум який-небудь вступати або на курси. Дядько наче й повірив. Раменистий, кремезний, з обличчям грубим, що його життя на глибоку оранку поорало, уважно глянув на неї з-під дашка накошланих брів:

— А документи ж як... у порядку?

— Не всі ще зібрала, — зам'ялась племінниця. — Але будуть.

Може, він навіть і догадався. А може, й до того щось уже про неї перечув, бо не став далі допитуватись.

— Поживи, оговтайся. Та й мені чимось допоможеш. А то як овдовів, у хаті ладу нікому дати. До того ж садок, огородець... Без баби й двір плаче.

Повівши Єльку в садок, став показувати грядки полуниць, старезні абрикоси та грушу, яка, видно, була його улюбленицею:

— Сам оце на ній нащепив... Дика була, а тепер, бачиш, начіплялись, як рукавиці, висять.

Груші справді висіли на гілках здоровезні, шкарубкі, як у дядьковій хаті доменницькі його

рукавиці. І кишку-шланг показав, і колодязь з «Камою», маленьким моторчиком, що воду жене.

Сподобалось тут Єльці.

Селище тихе, в садках, а за садками, за Дніпром день і ніч димлять заводи. Вранці, коли робітники поїдуть на зміну, помітно безлюдніе Зачіплянка, тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги. Деколи сусідка, баба Шпачиха, випроставшись, докине із свого городу до Єльки словом, дитиною називає. Та ще сліпий танкіст насвистує у себе в дворі, без кінця щось там лагодячи, майструючи. Очі випалило на фронті, а коли йде вулицею, ступає упевнено, ніби зрячий. Стрічних усіх безпомильно впізнає. Якось Єлька, біжачи по хліб, хотіла прошмигнути мимо нього тихцем, він зупинив, аж розсердився:

— Ти чия, що не здоровкаєшся?

І вона, присоромлена, сказала тихо:

— Здрастуйте.

І зважилась глянути в темні незрячі його окуляри.

Танкіст, дітвора, зігнута полільниця на вгороді... Та ще у баглаївських садках цілоденне валяється в гамаку студент-металург, той, що вранці бігає довкола саги, зарядку робить. Набігається і тоді або в хату з тим голомозим механіком на цілий день, або під шовковицею в

гамак, затулившись книжками та конспектами від усього світу.

Зачіплянка хоч і живе від заводу, але й землі не цурається, не відірвалася од неї. Катратий радіє, дивлячись, як уродило, як рясно понаростало всього: «Дари природи, Єлька... Не поскупилось літечко красне: влітку тільки жуй, аби рот не лінувався...» Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні-петриківочки, шовковиця сиплеться, а там зажовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуниці, що жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, вже й металурги лазять поруч з дітьми по садках, аж смішно Єльці дивитись, як ці люди, що на заводі боги, що вміють видавати найміцніші сплави, може, й для міжпланетних ракет, покірно повзають навкарачки по грішній піскуватій землі, по чавких полуницях, змагаючись з дітьми, слухняно визбируючи дари щедрої зачіплянської природи. Перегукуються, висміюють своє полуничне рабство:

— Як там Кашубенкова бригада, норму дає? — долинає десь крізь садки, а йому відгукуються:

— Штурмівщина і тут, хай би їй грець!

— А ще й кумі он треба подати соцдопомогу...

Всі тут куми, свати, брати. Ні злодіїв, ні літунів. Батьки тут жили, і синів, поженивши,

оселяють біля себе, розбудовуються: на одній садибі по дві-три хати втискується, поруч із старими виростають нові будинки, міцні, биті зі шлаку. Раніш, кажуть, жилось тут просторо, зараз тіснішає, проте Зачіплянка не горює, весело живе. Життя в цих людей відкрите, живуть поокремо, а якось ніби й спільно, на видноті. Жінки знають одна про одну, що яка пекла, що варила, чий не всю получку додому приніс, а хто на лотерею виграв.

Дітей тут густо насіяно, і чомусь дівтора все липне до того студента Баглая. Всяких жучків носять йому під шовковицю, трав'яних коників, кудись кличуть, і він часом хоч і супиться невдоволено, але, відклавши конспекти, йде з малечею на сагу або на кладовище...

Молодь на Зачіплянці здебільшого вишнева, південного типу — живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата-смаглявки. Десь працюють, десь вчать, зникають на цілий день і лише надвечір повертаються на свою Веселу. О такій порі гомінкішою стає Зачіплянка, радіоли чути, моторчики джмелять, люди перегукуються... Після поливання збираються гуртами, то коло того подвір'я, то коло іншого, найчастіше в доміно грати, а що вуличка не проїжджа, в сагу впирається, то виносять столики просто на вулицю, ставлять під ліхтарним стовпом, і там цілий вечір клацають, спокійно себе почуваючи: ніхто не проїде, не

потривожить. Біля гравців довкола столика і жабенята стрибають, кмітливі створіння знайшли дотепний спосіб полювання на комашню: помітили, що, обпікшись об електричну лампочку ліхтаря, комашня звідти сама сиплеться, тільки лови її, вже підсмажену...

Новий, не знайомий для Єльки зачіплянський світ. Іноді, прокравшись до паркана, непомічена, подовгу дивиться вона з темряви палісадника на людей Зачіплянки, на цих упертих крутолобих гравців у доміно. Для дядька Ягора доміно не існує, він вважає цю гру «пустим заняттям, від якого людина тупіє», а Єльці чомусь до вподоби гравецький азарт, отой міцний перестук кісточок під ліхтарним стовпом. Серед металургів чимало вродливих облич, гарних не стільки рисами, скільки гідністю своєю, спокоєм, незаляканістю, певністю в собі. Коли один дужче другого стукає по столу, б'є з усього розмаху, то гуртом вони наче ворога якого лупцюють, аж зуби зціплюють, і видно тоді руки їхні, в декого до самих ліктів чимось попечені, у травмах трудових, в рубцях якихось, що давно вже позарубцьовувались, — позаживавши після травм, завузуватівши, руки ті стали ще ніби міцніші. В обличчях часом блідизна проступає, перевтома, але є в них твердість, зосередженість, думою в кожного повите чоло, хоч і думають металурги в такий час, петне ж, не про Хіросіму та бюрократів, а про те, як

виграти, як зробити «кришку» таку, щоб болільники ревнули від захвату.

А молодь частіше юртується біля Баглаєвого або ще далі, біля Орлянченкового двору. Хлопці такі — мимоволі задивишся. Вдень вони десь по цехах заводських, на водокачках, на кранах та самоскидах, а як вечір, уже нафранчені, причесані, в модних чорних черевиках з'являються на Веселій, ступаючи більше по споришу, а не по пилюці, щоб не закушпелити свої гостроносі. Часом і той Баглай-студент з'являється в цьому товаристві, і уже не в вилялялому спортивному, що його цілими днями не скидає, а причепурений по-вечірньому, в білій напрасованій безрукавці або в новому сірому светрі, що так йому до лиця... Довгобразий, високий, ставний... І теж у гостроносих черевиках, до блиску начищених перед танцями — десь він з котроюсь танцюватиме сьогодні... Коли дітлахи тягнуть його поганяти з ними м'яча, студент відмагається, показує їм на черевики, на светр — не для гри, мовляв, виряджався, — але ж хіба їх переконаєш, не відстануть, поки він таки злегка підсмикне рукава свого светра⁴ і наставить руки під м'яч... Ув'язавшись у гру, й про пилюку забуде, вона аж димить із-під ніг, коли він кидається сюди

---

⁴ Якимось таким делікатним красивим жестом підсмикне!

й туди, випружинюється в стрибках, полюючи за м'ячем, доки друзі кликнуть, і студент схаменеться: поправить одяг, приставить ногу до лавки, пилюку з черевика обмахне, візерунчасті шкарпетки — на лівій, потім на правій — підсмикне акуратно. Тоді знов до товаришів, і вже веселий їхній гурт поплив у бік собору, мабуть, у парк шлакобетонного заводу на танці...

Дядько Катратий не любить, коли Єлька задивляється в той бік.

— Доки не прописана, Єлько, побережись... Живи, наче тебе й нема.

Так поставив, і так воно йде. За двір ані ногою. Живе, як і не живе. Люди не докучають своєю цікавістю, ніби вичікують, що нова людина сама їм об'явиться. Вранці-раненько часом степ озивається до Єльки міцним перепілчиним покликом: десь за садками, на кладовищі, прижилася перепілочка степова. Щоранку так життерадісно підпадьомкає! Єлька заходила туди, шукала в кладовищенських бур'янах степову свою землячку, хотіла підгледіти, але та не далася на очі.

Єдина дорога, відкрита Єльці, — це до Дніпра, до бакена, що його обслуговує Катратий. Через кладовище з духмяними, аж чадними, чебрецями, через безлюдні дюни-кучугури з колючками та чаполоччю, де всупереч антикозячому законові робітничі кози безтурботно

пасуться, крізь продерту дірку в колючому дроті, що ним обплутано територію водокачки, — і вже ти на березі, коло бакенської будки, коло човна. Яка тут воля, яка широчінь для душі! Моторки деркочуть по дзеркалу ріки, прослизують байдарки, білі крила вітрил пливуть, як уві сні... Протилежний берег — бастіони заводів, чорні в димах, та сірі шлакові гори над самим Дніпром, ті, що цілу ніч текучою лавою палахкотять, а зараз темніють, мов пригаслі вулкани. Трохи вище по берегу, серед темної зелені парку, водна станція металургів, граціозна, візерунчаста, блакитно-біла вся, мов казковий якийсь палац. Стоянки човнів, кафе з музикою, на островах різні заводські турбази, профілакторії... І цим усім користується заводський люд, звичайні смертні, такі, як і Єлька. Тут не тільки витворюють блага, а самі й пожинаяють їх! Відробив зміну і гуляй, ще білий день, а вони в кіно, в парки, на Дніпро та на весла... Десь тільки згодом Єльчині очі побачать інше, коли робітників грузовиками розвозять на далекі слободи після зміни, побачить тоді Єлька людей, до виснаги зморених, спалих з лиця, ніби вичавлених. Заводські дівчата, їдучи зі зміни, пісень не співають, як там, у степу, коли повертаються з поля... Там, де тільки мчить з вечорових полів грузовик, всюди розпластує на вітрі шмаття пісень... Заводська людина значно довше входить у

норму після цехової виснаги, Єлька це згодом помітить. Поки що ж перед нею саме тільки дозвілля заводчан, святковість літа, тиха краса дніпровських вод; сюди й туди мчать цілими родинами, з дітьми, а де промайне моторним човником тільки пара — дівчина і юнак, засмаглявлені сонцем, безжурні обоє, летять, тримаючи курс на ледь мріючі дніпровські острови, на призахідно-розпалахкотіле сонце, на нічні багаття з комарами, з пригодами, із справжнім коханням...

Буйнує сила життя, димлять заводи, таємничі гуркоти долинають з протилежного берега, з цитаделі металургів; сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, рожевим береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами. Поступово густішають, малиновіють оксамити Дніпра. Мов плавучий острів, пройде біленький екскурсійний пароплав із заводським людом, із розливом музики, далеко чутної над водою, пройде, і тільки по якомусь часі, не скоро докотиться зрушена ним хвиля до берега, лоскітно плесне на пісок, на Єльчині ноги.

«Велич!» — так би назвала Єлька оті вежі домен, оті чорні індустріальні собори. Все повито димами, все в якихось глибинних двиготах, загадкових, ніби підземних, гулах.

— І жінки там працюють? — запитала якось дядька Ягора.

— Тисячі їх там.

— Я б теж хотіла туди.

Ні, дядько цього їй не бажав би. Не мед їм там у куряві аглофабрики, ще побачиш, на жаль, жінок і з ломами на ремонті колій заводських, і на кранах, коли вони над самим полум'ям ковшів пропливають... Хіба ж то жіноча робота? Хіба вона після того дітей родитиме? Настане час, що зовсім жінок у цехах металургійного не буде, хіба що вітамінний квас подаватимуть металургам. Якби краще дбали, то вже й сьогодні багатьох жінок могла б повивільняти від шкідливих робіт уся ота механізація та автоматика, що йде людині на зміну. Адже тепер усе переінакшується. За його, Ягорової, молодості біля домни людей було ще, як мурашні. Щоб отаку домну нагодувати рудою, самих каталів треба було б тисячу чоловік, а зараз її завантажують двоє...

— Отак-то, Єлька...

При заході сонця сядуть у човна із дядьком, попливуть засвічувати бакени, погойдають Єльку бузково-малинові оксамити дніпровські. Деколи опиняться аж поблизу тих шлакових гір; в дядька Ягора вони викликають задуму.

— Мабуть, такий вигляд мають вулкани, — задивившись, тихо каже Єлька.

— Оті гори, дочко, то все наша праця перекипіла. Димом тут вічно чадить, сажа падає чорна, лапата. Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не бачить, — гомонить дядько Ягор. — Випрану білизну не вивішуй, одразу чорна стане. Колись і я там жив. Наковтався. Вранці, коли йдеш на роботу, по сажі тій сліди, як по снігу, відпечатуєш. На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни і тонни її випадає на місто щодоби. Давно балакають про те, щоб уловлювачі поставити, фільтри, та поки що більше язиками фільтрують.

Ні, не для жіночих рук робота на металургійному, знов перестерігає племінницю дядько Ягор, там і чоловік не кожен витримає. Це ж не випадково, мовляв, серед горнових миршавого не побачиш, усе здоров'яки, там потрібні люди при силі.

— Нас, коли брали з біржі, найперше по здоров'ю перевіряли, найперше, було, мусиш лікарів пройти, здоров'я своє показати, а тоді вже розмовляй...

Єлька ще від матері чула, що дядько Ягор, після того як розламалась під ним махновська тачанка, як розкотились з-під неї колеса на чотири сторони світу, пішов на завод, на роботу найважчу — каталем. Тепер і професії такої нема, в минулому вся. Дивлячись на зношене тіло старече, важко

Єльці навіть уявити його молодим, а був же колись...

— Дядечку Ягоре, а на заводі, після степу... трудно було вам звикати?

— Не питай. Першу домну тоді відбудовували, тижнями з заводу не виходили, там і ночували. А одного дня якось-таки вигайнув у степ. Як побачив його після розлуки, впав лицем на зелену траву, повіриш, качаюсь і плачу... Сміюся і плачу... З літами, правда, обвикся за муром, полюбив завод, діла підладились...

— Втомило життя?

— Та не прогуляв його. Наробились оці руки, Єлько, ох, наробилися на віку! Така вже доля в металурга: все життя лицем до вогню... Самого шлаку ото гори... Метал наш і по морях ходить, і в небесах літа...

Дими зблизька аж душать Єлку, важко стеляться від заводу, тепер їй хочеться швидше звідси; старий, проте, не спішить, вовтузиться біля бакена спокійно, а тоді ще стане давати димам оцінку: білий — то ще нічого, та й чорний, що клуб'ям валить, теж не найгірший; найстрашніший жовто-бурий отой, аж червоний. Буває, розтягнеться по обрїю на кілометри і довго стоїть стягою над селищами, робить небо іржавим... Ото від такого й зелені дерева жовкнуть...

На одній із труб газ горить, немов гігантський світильник, голубе полум'я тріпоче, бігає квіткою пелюсткатою.

— Що то над трубою безперервно горить?

— То, Єлько, все наші грошики горять. Не встигаємо газу використовувати... А над парком, бачиш? На високій колоні... То ж Титан. Розірвав кайдани, що ними був прикутий до скелі, і топче орла, який його терзав... Титан Праці розкутий, Прометей труда... Самі заводські наші з першого чавуну революції відлили його, самі й поставили. А при німцях довелось йому зійти з п'єдесталу, на відвалах перебув, у підпіллі... Тепер, бач, знову підвівсь над заводами... О, багато він бачив!

Загадковістю покрите для Єльки дядькове минуле. Ще змалку чула про двох материних братів — один пішов до червоних, і його десь на Перекопі вбито, а другий, зовсім підліток, у Махна опинився, степова ота вольниця затягла, розгульне тачанкове життя. І якщо перший навіть по смерті через багато літ був для матері ніби якоюсь підтримкою, захистком, то про другого, живого, мати лише зрідка зважувалась розповідати Єльці. І цим другим був дядько Яігор. І хоч те минуле його давно відійшло у далекість, жило, як пригасла гріховна легенда, і давно дядько Яігор, трудяга-металург, був від того всього мовби реабілітований, але й далі згадувалось про те впівголоса, стихшено, щоб ніхто

не чув. Та й сам Катратий теж не любить, коли гуляйпільську юність йому нагадують.

Якось, коли бакени були засвічені і вони, повернувшись, сиділи на березі біля човна, Єлька таки набралася духу і запитала, кортіло їй знати, що ж то було за Гуляйполе, що тінь від нього через усе дядькове життя протяглась.

Катратий цього разу не розсердився. Покурив, подумав, потім мовив глухо:

— Криваве юрмище то було.

— А свобода?

— Клаптями кривавими летіла вона з-під тачанок. Сльозами та кров'ю тая свобода вмивалася, Єлько... Ківш чавуну дорожчий за всі оті руїнницькі рейди...

Не було зараз ні ляку, ні бентеги в дядьковім голосі, був тільки смуток і жаль за чимось. Сидів згорбившись, тужно дивлячись на темні потойбережні свої заводи, на домни та сплески багрових спалахів, від яких все небо час від часу дихало, мов велетенські легені.

— Ті, що Україну воздвигли, вони у віках, Єлько... Не мати анархія її воздвигла. Батько Прометей...

Засиділись довго того вечора біля човна. В бузковій далечі, край міста, де ніби не було нічого, замерехтіли вогні, чисті, незвичайного алмазного блиску, якого їм, певне, надавала ота синя

туманиста мла, що з неї вони, мов із попелу, народились.

Зібралися були вже додому, коли до них підчалила одна із запізнілих дніпровських моторок. Двоє вийшли на берег, неквапно стали оглядати біля будки Ягорове рибальське начиння.

— А де ж рибка, Ягоре Захаровичу? — запитав один із прибулих.

— У Дніпрі, — буркнув Катратий. — Рибу щодня їсти — може надоїсти.

Прибульці, сприйнявши спокійно цей жарт, присіли біля старого, загомоніли.

Єлька сиділа осторонь і чула їхню розмову про якісь нові правила риболовлі, про те, як учора браконьєрів з капроновими сітками застукано вночі біля щогли... Заодно і Ягорові було підкинуто жарт, що є, мовляв, і на нього анонімка від дніпровської рибки...

Запалили вогнище із ошмаття газет, що, спалахнувши, скоро й погасло. При сплеску полум'я Єлька встигла заглядіти, що один із прибульців був моложавий кирпань, вирлоокій, вдачі, видно, веселої — усмішка грала на круглих щоках; поруч нього скромно смоктав сигарету сам, певне, власник моторки — неголений, худорбастиий, в майці, зашмарованій мазутою... Стишеними голосами стали дядька Ягора про Єльку розпитувати, чия вона, звідки. І коли почули у